

Дејства Бригаде у зиму 1944. године

Борбе Бригаде на правцима Гацко-Билећа

У вријеме формирања Херцеговачке НОУ дивизије и њених бригада, новембра 1943, оперативно подручје 2. ударног корпуса НОВЈ, у чијем су се саставу налазиле и све херцеговачке војне јединице, било је од изванредне војно-политичке важности јер је требало да постане оперативна основица за предстојеће продоре јединица НОВЈ према истоку и Србији. Зато је требало да 2. ударни корпус, као што је предвидјела и шири директива Врховног штаба НОВ и ПОЈ одб. децембра 1943. године,¹⁵ консолидује стање на територији Санцака, Херцеговине, Црне Горе и Боке, како организовањем и активирањем нових партизанских јединица тако и учвршћењем позадине и народне власти у њој. Њемачка команда Југоистока процјењивала је да по сваку цијену треба осигурати функционисање жељезничког и друмског саобраћаја према далматинској обали, па је, по окончању операција ради овладавања далматинским обалним појасом послје капитулације Италије, у зиму 1943/44. године приступила извођењу неколико истовремених, паралелних операција ради разбијања јединица НОВЈ на цијелом простору између јадранске обале и ријека Купе, Саве, Дрине и Лима.

Половином новембра 1943. њемачки окупатори су већ завршили припреме за свеобухватну офанзиву против јединица НОВЈ, познату као шеста непријатељска офанзива, чији је циљ било и разбијање тек формиране Херцеговачке дивизије. Напади окупаторских, четничких и других квислиншких снага на јединице дивизије у Херцеговини вршени су у оквиру окупаторско-квислиншке операције »Кугелблиц«, а Лимско-дринска операција са основном замисли да се снаге НОВЈ са терена Херцеговине натјерају у »кота« Пале-Вишеград-Сребреница-Власеница и ту униште. Носилац свих непријатељских удара у Херцеговини била је 7. СС дивизија »Принц Еуген«. Ради успјешног напада непријатељ је већ до 24. новембра развио 7. СС дивизију, ојачану једном пуковском групом из 181. њемачке пјешадијске дивизије и великим бројем четника и других квислиншких снага, на линију Невесиње-Дабарско поље-Плана-Велимље. Према оцјени Штаба Херцеговачке дивизије, непријатељ је располагао са око 15.000 војника који су у јутро 4. децембра кренули у општи напад у три главна правца: Невесиње-Кифино Село-Улог; Дабарско поље-планина Бјеласница-Гацко и Билећа-Плана-Кобиља глава-Автовац, с намјером да разбију главнину дивизије а затим да њене

¹⁵> Зборник НОР-а, том II, књ. 11, док. 101.

дијелове, уз максималну помоћ четника, гоне на сјевер у »котао«. Четници су имали задатак и да очисте освојени терен и ликвидирају активисте и симпатизере народноослободилачког покрета.

На трећем правцу наступања непријатеља, Билећа-Плана-Кобиља глава-Автовац, налазила се 3. херцеговачка бригада. Она је још од дана формирања, 16. новембра, водила тешке борбе у селима Горња и Доња Дола. У саставу 3. бригаде тада се налазио и 5. батаљон, који је ускоро прешао у нови састав 10. херцеговачке бригаде. У Операцијском дневнику 3. групе батаљона¹⁶⁾ записано је: »Понедељак, 15. новембар. Стигла пошта из ХТ (го је била шифра за штаб 10. херцеговачке бригаде-прим. аутора) са новим директивама. За Храсно пошла 2. чета 5. (батаљона) са замјеником команданта '300' (шифра за штаб 3. групе батаљона - прим. аутора) другом М(илинком) Окиљевићем. Други, 5. и 10. (батаљон) са Влаховићским одредом пошли су на простор Радимља-Д(оња) Дола-Г(орња) Дола. Пети батаљон стигао у Г(орња) Дола према заповијести. Други (батаљон) са Одредом заноћио у колибама на путу према Д(оњим) Долама. Десети (батаљон) стигао у Радимљу по заповијести.« Према томе, двије чете 5. батаљона стигле су предвече 15. новембра у село Горња Дола, док је 2. батаљон, са којим су се налазили штаб 3. групе батаљона и болница, због невремена и рањеника заноћио у колибама катуна на око километар западније од села Доња Дола. Тако су се двије чете 5. батаљона у селу Горња Дола нашле одвојене од главнине, али се рачунало да ће већ слиједећег дана цијела 3. група батаљона поновно бити на окупу. Пошто је становништво са тог терена било углавном четнички расположено, а велики дио борачког становништва налазио се у четничким јединицама, једна жена из села Горња Дола кренула је одмах по пристизању 5. батаљона у село да обавијести четнике у Звијерини о доласку партизана у Горњу Долу, о њиховој снази и распореду. На основу тога штаб четничке Билећке бригаде закључио је да се те двије партизанске чете могу брзо и лако окружити, напасти и разбити.

По доласку у Горњу Долу Штаб 5. батаљона поставио је неопходна обезбјеђења из правца Љубиња и Билеће, одакле су могли да се појаве четници, али су она била бројно слаба - један правац штитила је десетина Јозе Шишка на Ситници, а други правац вод Јошка Билића на Крњем Камену. Осим тога, рачунало се да се преостали дио 3. групе батаљона налази у селу Доња Дола. Није се знало да су се у непосредној близини већ налазиле јаке четничке снаге - Билећка бригада у Звијерини и Требињска бригада у близини села Жрвањ. У току ноћи четници су извршили окружење кућа у којима су биле смјештене двије чете 5. батаљона уз претходно окруживање и изоловање обје заштитнице. У праскозорје 16. новембра четници су прешли у општи напад, успјевши да потпуно изнемаде дијелове чета 5. батаљона који су коначили у селу и обезбјеђења на Крњем Камену и Ситници. Штаб 5. батаљона је брзо реаговао, али је у основи погрешно поступио. Умјесто да организује одбрану у биваку, будући да су куће биле од камена, прешло се у противнапад на петоструко бројније четнике. Четници су потјерали дијелове 5. батаљона према селу Доња Дола. Тада је 2. батаљон са Штабом 3. групе батаљона прешао у противнапад и протјерао четнике из Горњих и Доњих Дола, док је 10.

¹⁶⁾ Архив VII, рег. бр. 46, ф.5, к. 1151/1; Операцијски дневник III групе батаљона 10. херцеговачке НОУ бригаде.

батаљон код Жрвња одбио напад четничке Требињске бригаде. Двије чете 5. батаљона имале су 12 погинулих, 12 рањених, 7 заробљених и 6 несталих. Заробљене четнике одвели су у Билећу. Погинули су командант и замјеник команданта 5. батаљона Анте Келава Зоро¹⁷⁾ и Мишо Поповић, командир чете Стипе Омазић, замјеник комесара чете Боро Балаћ, замјеник командира чете Јусуф Борчило, економ Васо Вулета, командир вода Раде Кујунџић, болничарка Цела Ковач, командир вода Јошко Билић и борци Смаил Бариров, Михаило Фустер, Ивица Шкалабрин. Болничарка Цела, мала Цела како су је од милоште звали, Хрватица, омладинка из села Забришћа код Ливна, била је диван примјер младости, пожртвовања и сестринске бриге за сваког рањеног борца. Говорила је да је свеједно гдје се боримо - у Босни, Херцеговини или другдје - јер је најважније да бијемо фашисте. Њена три брата такође су учествовала у НОП-у, а брат Стипе је положио и живот. У 2. батаљону погинуо је Вељко Оборина; а један борац је рањен, док је 10. батаљон имао једног погинулог и једног тешко рањеног. Четници су успјели да заплијене батаљонску комору и један лаки минобацач, а њихови губици били су око 10 мртвих.

Ујутро, у три сата 17. новембра батаљони су се пребацили у село Тодорићи, касније, опет у ране јутарње сате, на простор Граница-Крстача-Симијево, а одагле 19. новембра у један сат по поноћи на простор Доња и Горња Врбица. У Врбици се 5. батаљон одвојио и кренуо са болницом у Гацко. Тада се из Горњег Храсна вратио замјеник команданта 3. групе батаљона Милинко Окиљевић. На том простору 3. група је остала и наредна три дана. Борби није било. Другови који су били одређени за слушаоце војног курса¹⁸⁾ у Пљевљима кренули су 22. новембра на пут. Из 29. херцеговачке дивизије упућено је 20 слушалаца. Програм курса обухватао је основе стратегије и тактике партизанске борбе, као и пјешадијски егзерцир: стројева и борбена обука и основи наставе гађања. Тај курс је, међутим, прекинут већ 5. децембра због напуштања Пљеваља, па су слушаоци враћени у своје јединице. На тим положајима батаљоне су затекли курири који су, са званичним обавјештењем да је 3. група батаљона 16. новембра 1943. преименована у 3. херцеговачку бригаду, стигли у штаб 22. новембра. Обавјештење да се 5. батаљон враћа у 10. херцеговачку бригаду сви су примили са разочарењем, али су се истовремено радовали доласку Љубомирског батаљона и његових храбрих бораца. Са куририма је тада дошао и Фрањо Томајић, који је постављен за начелника Штаба 3. бригаде. Бригада се 23. новембра помјерила на простор Капавице-Тепуре-Подпланик, гдје је остала и 24. новембра. Тих дана располагала је само са 1. и 2. батаљоном, јер се 3. батаљон (Љубомирски) још налазио на простору Кула Фазлагиха.

Док су се бригаде организационо сређивале, њемачка команда је завршавала посљедње припреме за отпочињање офанзиве против јединица НОВЈ. Штаб Херцеговачке дивизије ништа није знао о тим припремама, а поготово не о њиховом карактеру. Располагало се, додуше, с појединачним информацијама које су указивале да се нешто спрема. Зна-

¹⁷⁾ Више о Аити Келави Зору, види: *Народни хероји Југославије*, Партизанска књига, Љубљана: Народна књига, Београд; Побједа, Титоград, 1982, књ. 1, стр. 374.

¹⁸⁾ Зборник НОР-а, том Ш, књ. 9, док 253; Радило се о првом официрском курсу, који је по наређењу 2. ударног корпуса требало да се одржи у Пљевљима од 1. децембра 1943. до 6. јануара 1944.

ло се за новоприспјела појачања у Невесиње, Столац и Билећу, као и за груписање четника, алине и за праве намјере непријатеља- Претпостављало се да је све то само дио напора окупатора и четника да спремније дочекају нове акције јединица НОВЈ у Херцеговини, поготово након формирања Херцеговачке ударне дивизије и, уопште, јачања народно-ослободилачког покрета у Херцеговини, Црној Гори и најближем јадранском појасу.

Већ 25. новембра 1. и 2. батаљон Бригаде дошли су у први борбени контакт са њемачким снагама које су из Билеће кренуле цестом према Платној и Мекој Грудн. Батаљони су прихватили борбу на простору Рогови (к. 854) - Мушена глава, сјеверно од Платне, па се непријатељ морао вратити према Платној. Непријатељ је имао 3 погинула (један је био официр), а заплијењено је нешто пионирског алата, експлозива и муниције, као и 8 коња. Бригада је имала једног рањеног у 1. батаљону. Пошто је дејствовала само са два батаљона, на захтјев Данила Комненовића, команданта Бригаде, из правца Кобиле главе привремено је пристигао 4. батаљон 10. херцеговачке бригаде, чиме је борба пренесена на простор Трнавица-Платна-Риоца. Упоредо са Бригадом, на ширем простору око Билеће, на правцу Давидовића, дејствовао је и партизански батаљон »Миро Попара«, док су се источно од Платне све до Убла налазили Билећки и Бањсковучедолски партизански батаљон. Дан касније, 26. новембра, Бригада је рано ујутро пребачена на простор Хоџићи-Риоца. Одмах је напала њемачку јединицу у Туцаковом Долу, гдје је борбу најприје почео партизански батаљон »Миро Попара« под командом Војина Вујовића, а затим су се у борбу укључили 2. батаљон 3. бригаде и 4. батаљон 10. бригаде. Војин Вујовић је са својим батаљоном »Миро Попара« у свитање изненадио око 120 есесоваца који су се припремали за покрет са преноћишта. Послије напада војници су се разбјежали, оставивши преко 100 мртвих и велику комору са комплетном батеријом тешких бацача (4 оруђа) и око 100 граната. Пошто у Херцеговини до тада није било заплијењено оружје те врсте, сматрало се да се ради о тешким минобацачима којима, како се послнје утврдило, нико није знао руковати. Запдијењена је комора са 40 коња, 2 пушкомитраљеза »шарац«, 3 шмајсера, 30 пушака са око 20 хиљада метака, комплетна радио-станнца и велика количина санитетског материјала. Према извјештају команде 5. њемачког СС корпуса, Нијемци су имали 82 погинула, међу којима четири официра. У тим борбама Бригада и остале јединице које су дејствовале под њеном командом (4. батаљон 10. бригаде и партизански батаљон »Миро Попара«) имали су 4 погинула и 6 рањених. Погинули су Перо Ћук, политички комесар чете у 4. батаљону 10. бригаде, родом из Крајпоља (Љубиње) и политички делегат вода у истом батаљону, Бранко Супић из Чемерна (Гацко), те борци Мирко Самарџић из Крстача и Милутин Радац из Меке Груде (Билећа) из 3. бригаде,

Док су се јединице 3. бригаде бориле са есесовцима у Туцаковом Долу, 1. и 2. батаљон 10. бригаде скоро у исто вријеме напали су четнике Билећке бригаде у Трнаници и Богдашићима и одбацили их западно од комуникације Билећа-Платна, чиме су се Нијемци нашли одсјечени од четника али су успјели да се преко Меке Груде пробију у Корита и ту утврде. У ноћи 26/27. новембра напали су их 1. и 2. батаљон бригаде, али без успјеха. Пошто су се истовремено њемачке јединице из Стоца и Нећесиња пробиле у Кулу Фазлагнћ и Гатачко поље и нашле се иза леђа

3. бригаде, она је запосјела линију Кобиља глава (к. 1109) - Мала кита (к. 1142). Слиједећег дана непријатељеве снаге, које су се дан раније пробиле и концентрисале у Коритима, већ од ране зоре покушале су свим силама да се пробију комуникацијом која преко Кобиље главе води према Автовцу и Гацком. Због великог замора бораца 3. бригаде, који су већ четврти дан водили даноноћну борбу и били скоро без хране, Бригада се под борбом повукла са Кобиље главе на положај Троглав (к. 1554) - Пржине и тако избјегла фронтални сукоб, остајући и даље на десном боку колоне која се из Билеће кретала према Гацком. У току тих борби непријатељ је имао 12 мртвих и више рањених, а 3. бригада имала је једног погинулог и 4 рањена борца. Међу рањенима био је и Милорад Кујачић, командант 2. батаљона Бригаде. Посебне потешкоће чинили су четници које је офанзива Нијемаца охрабрила и који су предузимали акције у позадини Бригаде. Група од 15 људи из батаљона Боже Авдаловића из Степена код Гацког, који је био у саставу четничке Гатачке бригаде, напала је комору 3. бригаде која је носила храну борцима на положај. У нападу четници су заплијенили 6 коња са храном и један минобацач са 6 мина. Истог дана послје подне Бригада се спустила према Дулићима, гдје је требало да се кратко одмори и нахрани, што је њемачка колона искористила да стигне на Степен, одакле јој се отварао пут за Автовац и Гацко. Сљедећи дан оба батаљона Бригаде провела су у Новим Дулићима, док је 4. батаљон 10. бригаде био у Старим Дулићима. Вршено је осматрање дијелова окупаторских јединица које су на Степену поправљале мост. Послије једнодневнoг предаха Бригада је у раним јутарњим сатима 29. новембра напустила Дулиће и пребацила се у Пољице. Ту је затекла дијелове 10. херцеговачке бригаде са штабом, са којим је био и Вlado Шегрт, командант Херцеговачке дивизије. Истог дана Бригади је поново прикључен њен 1. батаљон, док се у састав 10. бригаде вратио 4. батаљон који је тих дана био привремено под командом Штаба 3. бригаде. Истог јутра, око 10 сати, непријатељ је кренуо са Кобиље главе, уз подршку артиљерије и авијације, у три колоне, према положајима 3. и 10. бригаде линијом Троглав-Орловац, али је његов напад одбијен. У тим борбама непријатељ је имао 10 мртвих и рањених, док је у 3. бригади од авијације погинуо командир вода 2. батаљона Јово Маслеша из села Туљи (Требиње), а тешко рањен замјеник командира чете 2. батаљона Крсто Милаковић.

Предвече је 3. бригада, по наређењу команданта Дивизије Владе Шегрта, извршила покрет од Сомине ради разбијања групе црногорских четника. Исте вечери и ноћи и 10. бригада је кренула према Гњилавом Долу и Дубочкама, одакле се сљедећег дана спустила до Велимља и растјерала црногорске четнике који су се разбјежали према Вилусима. Трећа бригада је 30. новембра остала у Сомини без борбе, да би 1. децембра у раним јутарњим сатима њен 1. батаљон кренуо према Капавице, а 2. батаљон на простор Рукавица-Влака, гдје је Бригада остала и 2. децембра. Тих дана Бригада није водила борбе, па се припремала за извршење задатка по којем је 3. децембра, послје поноћи, требало да изврши покрет и непријатељу онемогући кретање комуникацијом Билећа-Вилуси, нарочито од правца Билеће. У вези с тим Штаб Бригаде је 2. децембра издао двије заповијести. Првом је батаљонима скренута пажња да се »евентуални покрет непријатеља од правца Билећа-Пилатовци има по сваку цијену разбити«, да у сваком случају »линија Кокот-Тисац-Велики Братогош (к. 1367) - Суви врх треба да је у нашим рука-

ма« и да у случају покрета из Билеће »иа тој линији непријатељ мора бити тучен«. ¹⁹⁾ Саопштено је, такође, да је »командант Херцеговачке дивизије ставио привремено под нашу (мисли се на Штаб 3. бригаде - прим. аутора) команду 4. батаљон 10. бригаде и Бањско-вучедолски батаљон«. Другом заповијешћу, ²⁰⁾ која је издата у 20 сати, 1. и 2. батаљон Бригаде помјерени су ближе Билећи, односно на просторију Вучији До-Модредоћи, уз поновно инсистирање да је »наш задатак да не пропустимо непријатеља путем Билећа-Вилуси.« Бригада је притиском према Билећи заиста приморала непријатеља да остане у граду и утврђењима око града. Она је 4. децембра, одмах после поноћи, са дијеловима 1. и 2. батаљона и уз помоћ Билећке партизанске чете напала четнике на Баљцима. У том нападу Бригада је имала једног лакше рањеног борца у 1. батаљону, док су двојица из 2. батаљона нестала. Тих дана, тачније све до директног напада на Билећу 12. децембра, стално се кретала на широј просторији око Билеће и офанзивно дјеловала према непријатељу. Тиме је на дугој линији обезбјеђиван десни бок 10. бригаде, која је офанзивно дјеловала против четника у пограничном предјелу Црне Горе и Херцеговине и која је том приликом од четника ослободила најприје Велимље, а потом Вилусе и Грахово, продирући дубоко према Кривошијама и на домак Бокоаторског залива. Четници из Билеће и утврђења око Билеће нису престајали да врше испаде према партизанским селима и мањим снагама Бригаде, али су увијек били одбијени. Приликом једног четничког испода у партизанско село Баљци, 8. децембра, погинуо је Ристо Ждрале из Баљака, који је са својих 65 година сматран најстаријим партизаном у Херцеговини. Бригада тих дана није имала губитака.

У Бригаду је 8. децембра стигао и политички комесар Ђоко Новосел. Наредбом штаба Херцеговачке ударне дивизије, 9. децембра партизански батаљон »Миро Попара« ушао је у састав Бригаде као њен 4. батаљон, са Војином Вујовићем као командантом и Ристом Војчићем као политичким комесаром Бџаљона. Да би преухитрио нову акцију њемачких окупатора и четника, командант Херцеговачке дивизије Владо Шегрт је наредио скоро истовремени напад свих херцеговачких бригада и партизанских батаљона. Друга бригада требало је да нападне и заузме Гацко, 3. бригада Билећу, а 10. бригада да са простора Вилуси-Ластва крене према Требињу. У заповијести Штаба 3. бригаде за напад на Билећу истакнуто је да је »наш задатак напасти Билећу у циљу заузимања исте како би(смо) олакшали у задатку нашој 10. бригади«. ²¹⁾

У тим нападима све три бригаде имале су успјеха, мада Гацко и Билећа нису ослобођени. Окупатори су и тог пута успјели да тешким наоружањем и моторизацијом подрже и спасу четнике у Билећи. Бригада је са своја три батаљона, 12. децембра у четири сата ујутро, концентрисано напала Билећу коју је бранило око 400 четника ушанчених у утврђењима и бункерима који су доминирали градом. У својој заповијести Штаб Бригаде је инсистирао на брзини извођења цијеле акције, подвлачећи да »ноћашњи напад мора бити муњевит и по овлађивању са првом линијом одбране уз, јуриш, ура, напријед, побјегоше, држи га, вежи га, продужује ка свом даљњем задатку«. Други и 4. батаљон су у налету освојили чет-

¹⁹⁾ Архив VII, рег. бр. 1-1; к. 1151/1; Заповијест Штаба 3. херцеговачке бригаде од 2. децембра 1943.

²⁰⁾ Архив VII, рег. бр. 1-1, к. 1151/1; Заповијест Штаба 3. херцеговачке бригаде од 2. децембра 1943.

²¹⁾ Архив VII, рег. бр. 9-1, к. 1151/1; Заповијест Штаба 3. херцеговачке бригаде 11. децембра 1943.

ничка утврђена упоришта на Модропцу и Хаџибеговом брду и продрли у град, у који је требало да продре и 1. батаљон након овладавања другим великим утврђењем на Хаџибеговом брду. Први батаљон, међутим, није одмах успио да освоји то утврђење, а из Требиња је око 9 сати стигла ојачана моторизована чета њемачког 359. пука са једним топом, па су се 1. и 4. батаљон морали, под борбом, извући из града. Око подне Бригада се у цјелини повукла на своје полазне положаје. Имала је два погинула - борац 4. батаљона Васо Шакотић из Горњих Давидовића, Билећа и командир вода 2. батаљона Радослав Кундачина, из села Нарат, Билећа. Послије тог напада на Билећу батаљони 3. бригаде концентрисали су се на простору Убла (2. батаљон), Доње Црквице (1. батаљон) и Горње Црквице (4. батаљон), гдје су остали на одмору 13. и 14. децембра. Нијемци и четници искористили су извлачење Бригаде да неометано продру из Билеће према Вилусима и нађу се иза леђа 10. бригаде, која се под тешком борбом, али са малим губицима, ипак успјела повући на простор Велимља. У операцијском дневнику 3. бригаде за 14. децембар констатовано је да је »наша бригада погријешила што се након напада на Билећу није нашла на простору Билећа-Вилуси да спријечи пролаз непријатеља ка Вилусима«. ' Тај самокритички осврт још јаче је дошао до изражаја у бојној релацији Бригаде о операцијама и раду у времену од 1. до 15. децембра 1943, гдје се у закључку каже:

»Обзиром на задатак који је добила ова бригада, тј. везање билећког гарнизона за себе док 10. бригада оперише на простору Грахово-Ластва, Бригада није у потпуности извршила свој задатак јер су швапско-четничке снаге ипак успјеле проћи путем Билећа-Вилуси и доћи за леђа 10. херцеговачкој бригади. Узрок овоме лежи у томе што је ова бригада у току 12. о. м. криво обавјештена од позадинских радника да се швапско-четничка колона, која је пошла према Пилатовци-Врећеновићи, вратила назад у Билећу још истог дана. На тај начин пропуштено је да се Бригада рокира правовремено на простору Билећа-Вилуси ради спрјечавања непријатељског надирања у том правцу. Да се наша бригада нашла на тој просторији у прави час, непријатељу би били нанесени тешки губици и био би спријечен у својим намјерама.«²³⁾

Бригада је водила сталне борбе са непријатељем у новембру 1943, а у трећој декади борбе су достигле врхунац. У почетку се, као што се види, није знала права намјера непријатеља ни јачина снага које је окупатор, четници и други квислинзи концентрисали ради спровођења своје замисли.²⁴⁾ Било је очигледно да је суштина напада жеља да се новоформирана Херцеговачка ударна дивизија, односно њене бригаде, непосредно послије формирања нападну и потуку и да се ликвидира слободна територија у Херцеговини.

На три правца наступања њемачка команда је концентрисала 7. СС дивизију »Принц Еуген«, ојачану пуковском борбеном групом из састава

²²⁾ Архив VII, рег. бр. 46/5, к. 1151/1; Операцијски дневник 3. херцеговачке бригаде.

²³⁾ Зборник НОР-а, том IV, књ. 20, док. 81; Извјештај Штаба 3. бригаде штабу Херцеговачке НОУ дивизије о покретима и борбама на просторији око Билећа у времену од 1. до 15. децембра 1943.

²⁴⁾ На основу доцније заплијењених њемачких архива могао се са тачношћу утврдити број, распоред и наоружање непријатељских снага са којим је требала да се суочи Херцеговачка ударна дивизија и све партизанске снаге у Херцеговини.

њемачке 181. пјешадијске дивизије и великим бројем четничких, усташких и домобранских јединица, које су имале, како се процјењивало, укупно 15.000 војника. На правцима наступања тих снага стајале су три бригаде Херцеговачке ударне дивизије, Сјевернохерцеговачки НОП одред са два батаљона и три самосталне партизанске чете и Јужнохерцеговачки НОП одред са три батаљона и једном самосталном партизанском четом или укупно нешто преко 2.000 бораца чије је наоружање било неупоредиво слабије од наоружања којим је располагао непријатељ. Бројно стање Херцеговачке ударне дивизије 1. децембра 1943. било је укупно 1.567 бораца и старјешина или, по бригадама: 10. бригада - 671; 2. бригада - 460 и 3. бригада - 436.²⁵⁾ Велики минус за Херцеговачку ударну дивизију, њене бригаде и партизанске одреде био је недостатак организоване обавјештајне службе, која би располагала што објективнијим и тачнијим подацима о непријатељу и његовим намјерама. Без обзира на све, прије свега на надмоћ у људству и наоружању, непријатељ није успио да реализује свој првобитни план нити да нанесе одлучујући ударац јединицама НОВЈ у Херцеговини. Он ни у једном тренутку није успио озбиљније да угрози живу силу Херцеговачке дивизије и осталих партизанских јединица које су се налазиле под њеном командом. Напротив, не прихватајући никад стварање и држање фронта према непријатељу, све бригаде Херцеговачке дивизије стално су примјењивале мобилну тактику, нападајући непријатеља и приморавајући га врло често на одбрану и повлачење, као и мијењање својих операцијских замисли. Тако су бригаде Херцеговачке дивизије, у том одлучујућем периоду између 20. новембра и 5. децембра 1943, успјеле да заштите бок и позадину снага 2. и 3. ударног корпуса, који су чинили главнину НОВЈ у Санцаку и источној Босни.

Мада није постигао свој главни циљ, непријатељ је ипак, успио да потисне херцеговачке јединице на гранични херцеговачко-црногорски простор, због чега је територија Херцеговине била привремено напуштена. То је довело до заоштравања окупаторског и четничко-усташког терора према свакоме и свему што је било сумњиво да симпатише, а поготову да сарађује са партизанима, до физичког ликвидирања присталица НОП-а, до несметане мобилизације у четничке редове и приморавања политичких и других организација НОП-а у Херцеговини на повлачење у илегалност и илегалан рад. На то је требало брзо и одлучно реаговати и учинити све да се те намјере непријатеља онемогуће. Да би се то постигло, требало је војне јединице што прије вратити у Херцеговину, првенствено на простор Билеће, Стоца и Гацка. У договору са Обласним комитетом КПЈ за Херцеговину, Штаб Херцеговачке дивизије наредио је да се бригаде, или макар оне јединице које су се у том тренутку могле за то употријебити, усмјере у Херцеговину и да се, упоредо са војним операцијама против непријатеља, поново приступи мобилизацији у јединице Дивизије, као и организовању и учвршћивању организација НОП-а у Херцеговини. У вези с тим услиједила је заповијест Штаба Херцеговачке дивизије,²⁶⁾ 14. децембра 1943, да 3. бригада приступи чиш-

²⁵⁾ Архив VII, рег. бр. 17/5, к. 1143; Извјештај политичког комесара Херцеговачке НОУ дивизије од 1. децембра 1943. године политичком комесару 2. ударног корпуса о организационом стању Дивизије.

²⁶⁾ Зборник НОР-а, том. IV, књ. 20, док. 70; Заповијест Штаба Херцеговачке НОУ дивизије од 14. децембра 1943. године 3. бригади за чишћење четника у јужној Херцеговини и 10. бригади за дејство на простору Вилуси-Мирковићи.

ћењу четника у јужној Херцеговини. У заповијести је најприје констатовано да су »Швабе довукле појачање у нашу земљу и отпочеле са VI офанзивом на слободну територију« и да ће зато »наша војска користити од сад више маневарско ратовање, нападајући немилосрдно комуникације а и ослабљене гарнизоне«. Као и остале бригаде Дивизије, и 3. бригада кренула је 15. децембра на извршење добијеног задатка. Тог дана она је поново била комплетна, јер јој се у састав вратио 3. батаљон. Са простора Селишта-Лађевићи, на којем се Бригада налазила 15. децембра, уследио је у ноћи 15/16. децембра покрет на простор Симијова-Рогојевина, а 17. децембра избила је у рејон Влаховића. На обавјештење да се у Поткову (Дабар) налази четничка Столачка бригада, која се спрема да нападне партизански батаљон »Саво Беловић« на Хргуду, 1. и 3. батаљон 3. бригаде, са којим су били политички комесар Ђоко Негвосел и замјеник команданта Милинко Окиљевић, изненадили су четнике ноћу 17/18. децембра и до подне 18. децембра у потпуности извршили добијени задатак. Четници су имали 20 мртвих и исто толико рањених, а 27 је заробљено. Заплијењен је тешки минобацач и 22 пушке са доста муниције. У 1. батаљону погинула је храбра болничарка Фатима Ханић из Аладинића, Столац, која је покошена митралеским рафалом док је пружала помоћ тешко рањеном командире чете 1. батаљона Милутину Јелачићу из Дабрице, Столац, који је 25. децембра подлегао ранама у бригадној болници у Влаховићима. У тој борби нестала су три борца из 1. батаљона. Тешко је рањен командант четничке Столачке бригаде Милић Џангић.

Послије те борбе Бригада је 19. децембра у подне извршила покрет из Влаховића на простор села Убоско. Борбе тог дана није било. Из Штаба Херцеговачке дивизије, који се налазио у селу Дубочке у Бањанима, 19. децембра стигло је наређење²⁷⁾ којим се од Бригаде захтјева да се »чим среди стање на сектору Брда-Љубиње-Убоско, а најдаље до краја овог мјесеца (*мисли се на децембар* - прим. аутора), пребаци на простор Дабар-Билећа«, одакле је требало да ухвати везу са штабом Дивизије »ради даљег координирања дејства свих бригада Дивизије«. Истим наређењем затражено је »да сви у овом времену поклоне нарочиту пажњу питању мобилизације нових бораца, учвршћивању ваших батаљона и партизанских јединица на терену«. Из Убоског Бригада се 20. децембра упутила на простор Банчића, гдје је остала и 21. децембра. Тог дана група од преко 100 окупаторских војника и усташа, која је дошла у 14 сати из правца Стоца, запалила је неколико колиба у селу Кучинари. Бригада је о томе сазнала тек кад је село већ горело, па напад непријатеља није могла спријечити, али је одмах послала 2. и 4. батаљон да нападну паликуће. Пошто се непријатељ након паљења села одмах повукао и занеоћи у Пушишту и Дреновцу, батаљони Бригаде дошли су у контакт с њим тек око поноћи. Непријатељ се, међутим, под заштитом ноћи успио да провуче у Столац. У 4. батаљону погинуо је политички комесар чете Томо Кардум из села Рапти, Требиње, а теже је рањен командир чете Лука Вујовић.

Два дана проведена у Банчићима искоришћена су за интензивнији политичко-партијски рад у свим батаљонима Бригаде. С обзиром на по-

²⁷⁾ Зборник НОР-а, том. IV, кн>. 20, док. 99; Наређење Штаба Херцеговачке НОУ дивизије од 18. децембра 1943. потчињеним јединицама за мобилизацију нових бораца и за пребацивање 3. бригаде на простор Дабар-Билећа.

сљедње борбе и показану храброст бораца, који су највећим дијелом били чланови СКОЈ-а, одржани су и састанци батаљонских комитета СКОЈ-а на којима је разматрано појединачно држање бораца-омладинаца, на првом мјесту скојеваца. Предложено је да се за показану храброст за похвалу предложи скојевци Бранко Мандић и Данило Ненадић из 2. батаљона и Мирко Сировина и Србо Томовић из 3. батаљона. Поред тога, на састанцима се дискутовало и о дисциплини, међусобним односима бораца, као и односима бораца према старјешинама.

Ујутро 22. децембра Бригада је кренула на подручје среза Љубиње, са задатком да разбије тамошње четнике и евентуално мобилише нове борце. Са четницима, међутим, није дошла у додир јер су одмах побјегли у правцу села Ивице. Бригада се смјестила у Крајпоље (2. батаљон и Штаб Бригаде), Крушевицу (3. батаљон), Доњу Дубочицу (1. батаљон) и Вођене (4. батаљон). Борбе није било, али је несретним случајем тешко рањен борац Хасан Билић који је у Штабу Бригаде био задужен за културно-просвјетни рад. И 23. децембра батаљони су остали на истим положајима без борбе, али је од удара грома погинуо Милош Церовина, док је борац Милан Чолић лакше рањен.

Са подручја среза Љубиње Бригада је прешла на простор Горњи Жрвањ-Радимља 24. децембра, а одатле сутрадан ујутро у предно Врањске, гдје је остала и 26. децембра. Са простора Врањске Бригада је сљедећег дана прешла на простор Симијова-Граница-Крстаче и ту остала и 28. децембра. Тог дана у јутарњим сатима Штаб Бригаде добио је заповијест Штаба Дивизије да исте вечери изврши напад на Билећу. Заповијест је била написана 27. децембра у 16 сати, али су курири Дивизије успјели тек 28. децембра у 8 сати ујутро да је предају Штабу Бригаде, који се налазио у селу Симијово. Напад на Билећу требало је да истовремено изведу, 28. децембра у 22,30 сати, 2. и 3. бригада, с тим да након заузимања града 2. бригада настави дејства према Вилусима, а 3. бригада према Требињу.

Штаб Дивизије обавијестио је обје бригаде да се у Билећи налази неколико стотина четника, да њемачких јединица нема у граду али их у јачини једног батаљона има у Вилусима и да одатле у току дана по два-три пута камионима долазе у Билећу и доносе четницима сједовање. Из наређења²⁸ Штаба Дивизије могло се закључити да Штаб Дивизије с оптимизмом гледа на напад и очекује ослобођење Билеће. У наређењу је, поред осталог, стајало:

»Дакле, сутра, 28. децембра у 22,30 часова треба прве бомбе да запраште на Хаџибеговом брду а потом и на свим осталим тачкама и 2. и 3. бригаде. Напад да буде дрзак, муниција да се штеди, а руководиоци да се залозе у потпуности те да се Билећа свакако чим прије у току ноћи (заузме) и тако вам остане довољно времена за груписање бригада прије зоре ради затварања правца ка Билећи. Кад се већ борба отвори, туците и (мино)бацачима Билећу, а умјесто бескорисног ноћног пуцња да буде више повика: побјегоше, напријед пролетери, предају се, вежи га итд.«

Бригада је у 17 сати кренула у извршење задатака. У одређени сат батаљони Бригаде напали су на Билећу правцем Подубовац-Илијина

²⁸ Зборник НОР-а, том. IV, књ. 20, док. 150; Наређење Штаба 29. НОУ дивизије од 27. децембра 1943. штабовима 2. и 3. бригаде за напад на Билећу.

глава-Тухор-Водена градина. Непријатеља није било на Дубовцу, Илијиној глави и Тухору, али је 2. батаљон наишао на јак отпор непријатеља на Воденој градини па се морао повући на Тухор. Штаб Дивизије издао је нову заповијест, по којој је напад на Билећу поновљен 29. децембра у 16 сати. У заповијести²⁹⁾ Штаба 3. бригаде констатовано је да »ноћашњи напад на Билећу није успио због слабе ударности која једино проистиче из слабог заузимања руководилаца« и подвучено да је »најновијом заповешћу Штаба Дивизије предвиђено заузимање Билеће по сваку цијену.« У поновљеном нападу 2. батаљон је убрзо овладао Воденом градином, Торићем и Логором, а затим продужио у град. И 4. батаљон, који је био појачан једном четом 1. батаљона, потјерао је непријатеља пољем и сабио га у куће у граду, одакле су четници пружали очајнички отпор. Са 4. батаљоном био је и замјеник команданта Бригаде Милинкб Окиљевић.

Освануо је и 30. децембар, а четнички отпор из утврђених кућа трајао је и даље. Немајући никакво артиљеријско оруђе, 4. батаљон није могао лаким оружјем ништа постићи, па су се јединице Бригаде у свитање извукле на периферију града и током дана окупиле на простору села Њириловића. Одатле су се 1, 2. и 4. батаљон Бригаде, по наређењу Штаба Дивизије, пребацили на просторију Влашка-Пијевнице-Брани До. За вријеме борби за Билећу 3. батаљон Бригаде имао је задатак да на линији Моско-Скроботно спријечи продор окупаторских и квислиншких снага из правца Требиња и тако онемогући пружање помоћи опкољеним четницима у Билећи што је успјешно обавио. Штаб Бригаде је 3. батаљону издао посебну заповијест,³¹⁾ па је тај батаљон кренуо на задатак већ у јутарњим сатима 28. децембра правцем Крстаче-Звијери'на-с. Морче. Батаљон је у сумрак избио на простор села Влашка-Пијавице и одмах маставио марш према комуникацији Билећа-Требиње. Трећи батаљон је имао задатак да мобилише мјештане и да »цијеле ноћи руши друм Билећа-Требиње на најтгогоднијим мјестима између с. Моско и с. Скроботно« те »онемогући свако непријатељско надирање од Требиња ка Билећи засједама и најупорнијим нападом«. У посљедњој реченици заповијести, командант Бригаде Данило Комненовић је захтјевао: »Извршите све припреме за вечерашњи напад у највећој тајности од мјештана. Борце морално припремити наглашавајући важност уништења ове банде у Билећи«. Батаљон је извео покрет како је и било предвиђено. Оставивши комору, кретао се лако и брзо. У Моско је стигао кад се спустила ноћ и потпуно је изненадио четничку посаду у једној чврстој каменој кући. Како је о тој акцији забиљежио Раде Игњатовић,³¹⁾ замјеник политичког комесара 3. батаљона, кад је Љубо Миљановић командант 3. батаљона, на челу групе својих бораца упао у кућу, један четник је телефоном подносио извјештај својој команди у Билећи, саопштавајући да је у Москву све мирно. Љубо Миљановић је зграбио слушалицу и јавио се, на што је његов саговорник у Билећи толико био запрепашћен да се чуло како му је слушалица испала из руке. У утврђеној кући у Москву заробљено је 15 четника и запљењено њихово оружје - 15 пушка, доста

²⁹⁾ Архив VII, рег. бр. 17-1, к. 1151/1; Заповијест Штаба 3. херцеговачке НОУ бригаде од 29. децембра 1943. потчињеним јединицама за поновни напад на Билећу.

³⁰⁾ Архив VII, рег. бр. 16-1, к. 1151/1; Заповијест Штаба 3. херцеговачке бригаде од 28. децембра 1943.

³¹⁾ Музеј револуције БиХ Сарајево. Раде Игњатовић, *Борба на Москву, Наша звијезда*, лист 3. херцеговачке НОУ бригаде, бр. 1/1944.

муниције и један митраљез »брета« са сандуком муниције. Сљедећег дана, 29. децембра, у 8 сати ујутро двије непријатељске колоне - једна од села Јасена а друга од села Врбно - са укупно преко 300 војника нападе су 3. батаљон. Раде Игњатовић је забиљежио да је јутро бидо хладно, а околна брда покривена снијегом. У прво вријеме 3. батаљон је био потиснут са брда Лисац, али је противударом поново вратио изгубљени положај. Борба је вођена цијелог дана, али су сви покушаји непријатеља, без обзира на снажну подршку артиљерије, остали без успјеха. Непријатељ се није усудио да преко ноћи остане на истом мјесту, већ се повукао у Требиње. Припремајући се да сљедећег дана што боље дочека непријатеља, 3. батаљон је у току ноћи запосјео положаје са обје стране пута и 30. децембра пустио непријатеља, који је прије сванућа кренуо у нови напад, да уђе у клопку. Непријатељ је нападао са једном дјелимично моторизованом групом, у којој су биле 10. и 11. чета домобранског 14. пјешадијског пука, један вод 13. чете 359. пука њемачке 181. пјешадијске дивизије и најмање један батаљон четника Требињске бригаде. Непријатељ је био разбијен и дао се у бјекство. Само 13 домобрана предало се борцима 3. батаљона. Док је борба трајала четници из Билеће покушали су да помогну њемачким јединицама, али без успјеха. У борби на Москву, према њемачким подацима,³² погинуло је 13 њемачких војника и 1 официр, 9 домобрана и 5 четника, а рањено је 5 њемачких војника, 14 домобрана и 5 четника. Заробљено је 8 Нијемаца, 10 четника, 13 домобрана и један домобрански официр, натпоручник Никола Врховац из Лопуда, Дубровник, који је приступио Бригади. Уништена су 3 камиона и заплијењен митраљез, 2 лака минобацача, 3 пушкомитраљеза, 20 пушака, 4 аутомата и 4 сандука санитетског материјала. У дневном извјештају о борби на Москву, команда њемачке 181. пјешадијске дивизије, чији се штаб са командантом генералом Фишером налазио у Котору, каже: »Послије заузимања Москва у 9,30 сати снажан противнапад непријатеља са надмоћним снагама. Тешка борба прса у прса . . .«³³ То је била велика побједа 3. батаљона 3. бригаде у борби са удруженим, далеко надмоћнијим непријатељем који је уз то располагао далеко јачим и бољим наоружањем. Иако је борба била тешка, 3. батаљон је имао само два погинула: командира вода Мирка Петровића из Загоре, Требиње и Ћетка Аћимовића из Брове у Љубомиру, Требиње. Послије те борбе 3. батаљон се са 3. бригадом састао у Шћеници. Бригада је 31. децембра у 8 сати кренула на простор Шћеница-Угарци-Чварићи, са задатком да у Љубомиру дође до нових бораца, што је мањим дијелом и остварила. Пошто није ослободила Билећу, Бригада није успјела да у потпуности изврши свој задатак, али је, ипак, том приликом обавила кључни дио задатка - да туче непријатеља и да му нанесе максималне губитке у људству и материјалу.⁴ Оцјењујући напад на Билећу, Штаб 3. бригаде у свом извјештају Штабу 29. ударне дивизије закључује:

»Послије непотпуног успјеха код Билеће, стање у погледу морала и борбености наших батаљона - не примјећује се видно никаква про-

³² Данило Комненовић и Мухарем Кресо, 29. *херцеговачка дивизија*, Војноиздавачки завод, Београд, 1979.

³³ Исто.

³⁴ Зборник НОР-а, том IV, књ. 20, док. 187; Извјештај Штаба 3. бригаде Штабу 29. НОУ дивизије о покретима и борбама у јужној Херцеговини у времену од 1. до 31. децембра

мјена. У току је указивање на већ констатоване недостатке при овој акцији. Уочено је да су овом приликом главни недостаци били потјењивање непријатеља, како од овог штаба тако и батаљона, нарочито у првом нападу. Затим слаба веза, помањкање узајамног помагања, иницијативе и искуства при ликвидацији утврђених објеката и градова. Такође, напад није био припремљен код бораца и руководиоца како је то требало учинити због важности акције.«³⁵⁾

Осванула је и Нова 1944. година. Уочи тог дана Бригада је зановила на простору Љубомир-Шћеница, да би 1. јануара 1944. око подне извршила покрет на простор Брда, распоредивши батаљоне у села Власаче (3. батаљон), Врпоље (2. батаљон), Јањач (1. батаљон) и Загору (4. батаљон и Штаб бригаде). Наступајући према селу Власаче, 3. батаљон је у сумрак изненада наишао на дио четнике Требињске бригаде, јачине око 200 људи, са којима је био и њихов командант Владо Милојевић. Четници су били у покрету према Љубомиру. Ни 3. батаљон ни четници нису знали једни за друге, па је изненађење било потпуно и обострано. Борци 3. батаљона су се брже снашли и одмах прешли у напад, тако да је међу четницима настала паника и бјежање према Требињу. Скоро истовремено, 4. батаљон је, приликом уласка у село Загора, изненадио мању групу четника. Један четник је убијен, а петорица заробљено, од којих су тројица ступили у 4. батаљон. Штаб Бригаде је 1. и 2. јануара, са партијско-политичким радницима који су радили на том терену и штабом локалне партизанске чете »Раде Правица«, договорио како да се прихвати 1. чета домобранског 14. пјешадијског пука, која је држала посаду на жељезничкој станици Јасеница-Луг. Са Есадом Бехлиловићем, командиром те чете, било је одраније договорено да партизани нападну станицу Јасеница-Луг и да се том приликом чета преда. Да би се предаја домобрана прикрила требало је истовремено извести и напад на жељезничку станицу Диклићи, у којој је посаду држала 2. чета истог домобранског пука, али са којом није било никаквог договора. У 23 сата 2. јануара у напад су кренула два батаљона Бригаде - 1. батаљон је напао на жељезничку станицу Диклићи, а двије чете 2. батаљона на жељезничку станицу Јасеница-Луг, док је једна чета тог батаљона затварала правац од Хума. Договор са Есадом Бехлиловићем није остварен како је било утврђено, јер се његова чета због присуства усташа у станици није могла предати већ је морала да пружи отпор. Прилаз станици отежавала је упорна и јака митраљеска ватра из једног бункера са усташком посадом, који се налазио на узвишењу у непосредној близини станице. Када је послје неколико покушаја бункер ликвидиран - при чему су се нарочито истакли бомбаши Миладин Николић, Михаило Кулунџија и Светозар Шеварика са својим десетаром Бранком Мандићем - лако је заузета и жељезничка станица. Те ноћи је заробљен и Ђоко Ружић, командир четничке чете из Јасеница-Луг. Из 1. чете домобранског пјешадијског пука у 2. батаљон одмах је ступило 59 домобрана са старјешинама и наоружањем (2 пушкомитраљеза, 2 аутомата, 50 пушака, 1 минобачач 81 мм и 7.000 метака) и 3 сандука санитетског материјала. Посада у Диклићима, којој је у помоћ пристигла и једна група усташа, пружила је јак отпор из добро утврђене камене зграде жељезничке станице и

³⁵⁾ Архив VII, рег. бр. 4-7, к. 1144/1; Извјештај Штаба 3. бригаде од 31. децембра 1943. године 29. херцеговачкој дивизији.

успјела се одржати у згради без обзира на знатне губитке (1 мртав и 29 рањених). У Диклићима су ухваћена и стријељана четворица усташа. У нападу на Диклиће 1. батаљон је имао два погинула (један од њих био је командир чете Божо Самарџић из села Поткома) и 4 рањена борца. За вријеме те акције дијелови 3. и 4. батаљона Бригаде обезбјеђивали су бокове 1. и 2. батаљона, док је главнина 3. и 4. батаљона, са комором и болницом, остала у селу Загора. У ноћи 2/3. јануара батаљони који су извели акцију на жељезничку станицу Јасеница-Луг и Диклићи, вратили су се на почетне положаје, што значи да су, поред учешћа у акцији, исте ноћи пропјешачили око 20 километара. Био је то још један примјер брзог извођења акције, примјерен партизанском начину ратовања. О тој акцији говори се опширно и у непријатељским изворима.³⁶⁾

Већ 4. јануара у 8 сати Бригада је извршила покрет у Љубињско поље, односно рејон Крушевица-Крајпоље-Вођени-Градац, гдје се задржала 5. и 6. јануара, успоставила везу са Јужнохерцеговачким партизанским одредом и прикупила основне податке о јачини непријатеља у Стоцу. У Стоцу се тада налазило око 200 њемачких војника и једна група четника. Из Љубињског поља Бригада је 7. јануара у 8 сати прешла на простор Капавица-Чепруси-Ранковци. У покрету су 2. и 4. батаљон нашли на групу четника, убили двојицу, један је био познати бандит Ристо Анђушић, и заробили тројицу, заплијенивши пушкомитраљез и 2 пушке са 300 метака. Тог дана 50 савезничких авиона бомбардовало је Метковић и Мостар. Подносећи извјештај Штабу 29. херцеговачке дивизије о дејствима у првој седмици јануара 1944. године, Штаб Бригаде је извијестио да је »Бригада мобилисала око 25 бораца на просторији Љубомир-Брда«, да је »бављење Бригаде на овим теренима позитивно утицало на четничке и неопређијелене народне масе« и да је »војно-политичко стање у нашим батаљонима задовољавајуће, а здравствено стање врло добро«.⁷⁾

Бригада је 8. јануара у 16 сати извршила покрет на територију села Радићи-Влаховићи-Стањевићи, док је 2. батаљон добио задатак да оде у село Убоско и прикупи храну за Бригаду. Савезнички авиони бомбардовали су и тог дана жељезничке станице Храсно и Сјекосе. У истом рејону Бригада се задржала и 9. јануара, с тим што је 2. батаљон из Убоског пребачен у Љубомишље. У међувремену је добијен податак да је у Столац стигло 18 камиона са око 150 непријатељских војника. Тих дана јединице Бригаде вршиле су појединачне интервенције иротив чет-

36) У извјештају команде 6. пјешадијске домобранске дивизије, чији су дијелови обезбјеђивали жељезничке станице Јасеница - Луг и Диклићи, забиљежено је: »2. I. 1944. Око 23 сата група од 800 наоружаних партизана . . . извршила је напад на нашу 1. сат. 14. п. на жељезничкој постаји Јасеница-Луг и 2. сат. 14. на жељезничкој постаји Диклићи. Након краће борбе партизани су успјели заробити и разоружати цјелу 1. сат. осим 6 домобрана који су са оружјем побјегли и јавили се у Требиње пуковнији. Наши губици: 1 разводник погинуо а 2 домобрана теже рањена. Заробљено: заповједник 1. сат. причувни надпоручник Бехлиловић Есад и 58 дочасника и домобрана. Изгубљено оружје: 1 тешки бацач, 2 тешке стројнице, 2 стројопушке и 50 пушака. Напад партизана у Диклићима одбијен је јер се посада храбро држала. Наши губици: заповједник сат. причувни надпоручник Баћа Нико и заставник Батор Никола, подручни часник, лакше рањен, затим теже рањен један дочасник и 15 домобрана, а лакше рањено 8 домобрана. Шест домобрана је нестало са оружјем. Изгубљено оружје: Оштећена једна стројница и 12 пушака«. Архив VII, бр. 1/2-27, к. 57, Општа бојна релација 6. пјешачке домобранске дивизије за јануар 1944. године.

37) Архив VII, рег. бр. 15-7, к. 1144/1; Извјештај Штаба 3. бригаде од 7. јануара 1944. Штабу 29. херцеговачке ударне дивизије.

ничких групица, пружајући подршку и охрабрење локалним партизанским јединицама које су у саставу Јужнохерцеговачког партизанског одреда појачале своју активност. Партизанска чета »Раде Правица« 10. јануара, код села Ђедића, напала је и растјерала домобранско-четничку групу. У тој акцији заробљена су 3 домобрана и заплијењена 3 пушкомитраљеза, 3 пушке и нешто муниције. Партизански батаљон »Михајло Ђузулан« је слиједећег дана избацио из шина једну њемачку композицију, уништивши локомотиву и 3 вагона. Бригада је 10. јануара прешла на простор Дабар-Трусина, распоредивши своје батаљоне у села Кошута (1. батаљон), Криви До (3. батаљон), Клечак (2. батаљон) и Љути До (4. батаљон и Штаб Бригаде). У покрету су се 1. и 3. батаљон сукобили са мањим четничким снагама на Трусини, које су убрзо побјегле према Невесињу. Убијена су 4 четника и заплијењен пушкомитраљез, док је један борац рањен. Истог дана на Каменом Обору успостављена је веза са партизанским батаљоном »Саво Беловић«. Покрет 2. и 4. батаљона услиједио је 11. јануара, такође у рано јутро, па су оба батаљона из Дабра прешла на Трусину - у села Пичевићи (2. батаљон) и у Баре-Рупари (4. батаљон), док је 1. батаљон остао у Кошуту, гдје је прешао и Штаб Бригаде. И 12. јануара Бригада је остала на истом иростору и смјештају. Борби није било. Из 29. дивизије тада су стигли курири и Милан Спремо који је постављен за обавјештајног официра Бригаде. Несретним случајем дошло је до тешког рањавања једног борца у 3. батаљону. Иначе, 12. јануар био је за борце и старјешине 1. и 2. батаљона нарочито свечан, јер су та два батаљона тог дана положила свечану заклетву народу да ће часно служити и борити се против окупатора и домаћих издајника до потпуног ослобођења земље. Свечани чин полагања заклетве и расположење бораца забиљежио је Франц Новак, замјеник политичког комесара Бригаде, у чланку »Бригада се заклела«, који је објављен у првом броју листа бригаде »Наша звијезда«. На основу података прикупљених извиђањем утврђено је да се око стотину четника окупило у селима Џинова Махала и Ластавица. Зато је Бригада у један сат послје поноћи, 13. јануара, кренула у напад. Четници нису пружили отпор, већ су се разбјежали према селу Оцак. Заробљен је један четник који је ступио у партизански батаљон »Невесињска пушка«, који се тих дана налазио под командом Штаба бригаде. Пошто је протјерала четнике, Бригада се смјестила у Џиновој Махали (3. батаљон), Селаковцима (1. батаљон), Косовачи (2. батаљон) и у Ластавици (4. батаљон и Штаб бригаде). Према обавјештајним подацима, у Невесињу се тада налазило око 200 њемачких војника и око 150 четника.

Из Штаба 29. дивизије јављено је да је Врховни штаб НОВ и ПОЈ радио-телеграмом, упућеним 13. јануара, обавијестио Штаб Дивизије о новој нумерацији херцеговачких бригада. Тиме је 10. херцеговачка ударна бригада задржала свој ранији назив, док је 2. бригада преименована у 11. херцеговачку ударну бригаду, а 3. бригада у 12. херцеговачку ударну бригаду. Већ 14. јануара у раним јутарним сатима 12. херцеговачка бригада је са својим 2. и 3. батаљоном напала Нијемце и четнике на линији Оцак-Бабја Глава. Користећи изненађење и брзину напада, одмах је разбила одбрану непријатеља и натјерала га према Невесињу. Тиме је очишћен простор од ријеке Кољешке до Невесиња. У акцији је убијен непријатељски војник, а Бригада није имала губитака. Непријатељ је за собом оставио лаки минобачач, 6 пушака, 1.000 метака и другу војну опрему. Послије акције у 7 сати ујутро батаљони су се вратили на полазне

положаје. Партизански батаљон »Невесињска пушка«, ојачан десетином 1. батаљона Бригаде, упућен је на цесту Невесиње-Мостар са задатком да код Тетње Пољане у Бишини постави засједу и затвори непријатељу пролаз том комуникацијом. Та група је већ у 8 сати 14. јануара имала сукоб са једном њемачком колоном од десетак камиона, који су долазили од Мостара и успјели тог јутра да се пробију у Невесиње. Истог дана савезнички авиони извршили су разорно бомбардовање Мостара, у којем је страдало и доста цивилног становништва. У 4 сата ујутру савезнички авиони бацили су неколико бомби и на Невесиње, али је то, очигледно, била само спорадична акција једног од авиона који су учествовали у нападу на Мостар. Тога дана и остали батаљони Бригаде положили су свечану заклетву. Као и 12. јануара, приликом полагања заклетве 1. и 2. батаљона, да би чин заклетве био што свечанији, организован је и културно-умјетнички програм уз присуство мањег броја мјештана.

Бригада је 15. јануара прешла на простор Удбине и смјестила се у села Кљен (3. батаљон), Церибашићи и Кључани (4. батаљон), Подкула (2. батаљон) и Рогаче (1. батаљон). Том приликом 3. батаљон дошао је у сукоб са групом четника из батаљона Благоја Радовановића, који је у том сукобу убијен. Четници су, бјежећи, оставили нешто оружја и архиву. Заплијењени су митраљез »брета«, грчки пушкомитраљез, 4 пушке, пиштољ и нешто пушчане муниције. Погибија команданта четничког батаљона Благоја Радовановића и растурање његове јединице помогли су мобилизацију и долазак 30 нових бораца из рејона Зови До-Лукавац³⁸¹ у партизански батаљон »Невесињска пушка«.

Бригада се 16. јануара налазила на простору Горњи и Доњи Дрежањ-Слато, гдје се задржала наредна два дана. Борби није било. Вријеме је искоришћено за мобилизацију нових бораца, о чему је већ било ријечи, те за прикупљање података о непријатељу и његовим снагама, на првом мјесту у Невесињу и на простору Залом-Братач-Кифино Село. Курири из Штаба 29. дивизије стигли су 18. јануара са наређењем за нови покрет Бригаде, односно за постепено премјештање 12. бригаде са простора Невесиња на подручје Билеће. Зато се Бригада 19. јануара премјестила најприје на релацију Зови До-Рогаче-Муцаловићи, а затим 20. јануара у рано јутро на простор Лукавца и Безђеђа, извршавајући наређење Штаба Дивизије да сви батаљони Бригаде до 21. јануара буду окупљени на правцу Риоца-Туцаков До. У селу Лукавцу 20. јануара је организована комеморација поводом годишњице Леђинове смрти.

Пошто је заповијест Штаба 29. дивизије извршена на вријеме, сви дијелови Бригаде пребацили су се 21. јануара на простор Риоца-Туцаков До, гдје су већ били дијелови 11. херцеговачке бригаде. Истог дана Штаб 12. бригаде добио је нове задатке од Штаба Дивизије, да не дозволи Нијемцима и четницима пролаз из Гацког преко Кобиље главе и да буде спреман за напад и заузимање Гацког ако га окупатор напусти. Ради извршења задатака Бригада се неколико дана, од 22. до 26. јануара, кретала у непосредној близини комуникације Гацко-Билећа, боравећи 22. јануара на простору Хоцићи-Љесковац-Росуље-Милавићи, 23. и 24. јануара у Горњој и Доњој Врбици, Прерацима и Ковачима, одакле је вршила непосредан притисак према Билећи и контролисала простор

³⁸¹ Архив VII, рег. бр. 30-7, к. 1144/1; Извјештај Штаба 3. бригаде од 15. јануара 1944. Штабу 29. ударне дивизије.

Баљци-Вучји До. Бригада је и 25. јануар провела на истом простору, с тим што је 2. батаљон помјерен из Прераца, правцем Њивице-Сливице, ради боље контроле правца Степен-Автовац. Тај распоред задржан је до 26. јануара увече, кад су сви батаљони помјерени на простор Копривице-Корита-Ограда. Бригада је и 27. јануара остала на истом простору, контролишући друм од Кобиље главе у правцу Степена и Автовца, као и путеве у правцу Степен-Хоџићи-Кула. Тих јануарских дана 1944. било је веома хладно и дувао је јак, ледени вјетар.

Мада је од формирања 12. херцеговачке бригаде прошло тек нешто више од два мјесеца, она је ипак увелико дјеловала као ударна јединица НОВЈ. Бригада је од 9. децембра 1943, кад је у њен састав ушао партизански батаљон »Миро Попарак«, имала 4 батаљона. Та два мјесеца била је, мање-више, у покрету и сталним борбама. Четницима се, наиме, није смјело дозволити концентрисање и стварање могућности шире мобилизације. Чести покрети Бригаде и њено присуство на ширем простору дејстава, те стални офанзивни притисак на непријатеља, приморавали су четнике и њихове штабове на одбрану и боравак најчешће у утврђеним градским гарнизонима. Али, с друге стране, стални покрети Бригаде, борбе и опет покрети, исцрпљивали су борце па се са њима није могао организовати војно-политички рад. Ипак, најнеопходније је најчешће постигано. О томе су на првом мјесту водили рачуна комунисти, односно партијска организација у Бригади, настојећи да буде што чвршћа подршка војном и политичком руководству Бригаде у извршавању задатака који су постављани на војном и политичком сектору рада.

Бригада је крајем јануара 1944. године³⁹, на укупно 520 бораца и старјешина имала 126 чланова КПЈ и 36 кандидата за члана КПЈ. Сви чланови и кандидати организационо су припадали једној од партијских ћелија које су постојале у свакој чети у батаљонима, при Штабу Бригаде, као и у приштапским јединицама Бригаде (бригадна болница, курири, пратећи вод, интендантура и др.) - укупно 19 партијских ћелија. У погледу социјалног састава партијског чланства 97 су били сељаци, 17 радници, 8 интелектуалци (студенти, ђаци и сл.) и други. Мада млада и без искуства, партијска организација у Бригади осјећала се од првог дана њеног формирања. Томе је највише доприносио углед који су чланови КПЈ стицали међу борцима личним примјером у борби и животу. У прва два мјесеца постојања 12. херцеговачке бригаде погинуло је 11 чланова КПЈ, међу којима и 2 политичка комесара чете, 2 командира чете, 3 замјеника командира чете и 4 борца. Један од важнијих проблема био је врло низак теоретски ниво чланова Партије, који је отежаван и ниским општеобразовним нивоом, у чему понекад нису могли да помогну ни војно-политички руководиоци. У већ поменутом извјештају, партијски руководилац Бригаде Франц Новак констатује:

»Теоретска изградња иде нешто слабије. Недостаци су у томе што је организацији било потребно познавање основних појмова, па тек онда да се пређе на нешто озбиљније. Поред тога, извјесни материјал за изградњу Партије, која се врши по плану, обрађивао се доста сухопарно и није дао жељених резултата. Понеки материјал нису у

³⁹> Зборник НОР-а, том IX, књ. 5, док. 35; Извјештај замјеника политичког комесара 12. бригаде од 30. јануара 1944. ЦК КПЈ о организацији и политичком дјеловању чланова Партије.

стању ни сами руководиоци батаљона да разраде, па смо зато приступили краћим курсевима са тим руководиоцима у којим судјелују за-мјеник и политички комесар Бригаде. За неки дужи курс Бригада

засад нема услова.«⁴⁰⁾

Пошто су борачки састав чинили највећим дијелом млади људи, који нису раније служили војску нити су до ступања у Бригаду прошли макар минималну војну обуку, раду на тзв. војном сектору посвећена је максимална пажња од првих дана формирања Бригаде. У спровођењу плана војне обуке, као и у спровођењу задатака на свим осталим секторима (поред војног као примарног, организовано се радило и на низу других сектора - политичком, културно-просвјетном, обавјештајном, као и на сектору хигијене и заштите здравља, рада на терену, односно са народом села у којима су боравили или кроз која су пролазили борци Бригаде) највећи дио посла обављали су чланови СКОЈ-а. Они су, под будним оком партијске организације, били примјер осталим омладинцима, а зна се колики је углед међу омладином, како у војним јединицама тако и на терену, имала организација СКОЈ-а и колико је сваки млади човјек, нарочито у јединицама НОВЈ, желио да што прије постане њен члан. Сви чланови СКОЈ-а били су организовани у активе, који су постојали у свакој чети батаљона и другим организационим јединицама Бригаде, и имали су врло важну улогу организатора и васпитача омладине. После је формирања, 12. херцеговачка бригада била је скоро мјесец дана без руководиоца СКОЈ-а у Бригади. Одлуком политодјела 29. дивизије, за првог руководиоца СКОЈ-а 12. бригаде, тек половином децембра 1943, постављен је Осман Ђикић. У Бригади је организација СКОЈ-а већ постојала и дјеловала у свим батаљонима, али је тек постављањем бригадног руководиоца СКОЈ-а те рјешавањем и тог организационо-кадровског проблема могла да се развија у правом смислу. Свјестан улоге и значаја СКОЈ-а, као десне руке Партије, партијски руководилац Бригаде и замјеник политичког комесара Бригаде Франц Новак очински је бринуо над организацијом СКОЈ-а, истичући да је СКОЈ већ »направио извјестан прелом у досадашњем раду« и да је »бригадно руководство које је оформљено прије кратког времена озбиљно схватило свој рад и задатке«, као и да је »сам руководилац СКОЈ-а у Бригади активан, ужива ауторитет код омладине и у стању је да солидно руководи«. ⁴¹⁾ Половином децембра 1943. године, кад је почео да дјелује бригадни комитет СКОЈ-а, у 12. бригади је било 106 чланова СКОЈ-а који су били организовани у 9 актива. Само мјесец дана касније, 20. јануара 1944, организација СКОЈ-а у Бригади имала је 148 чланова и 14 актива, што говори о великом напретку. ⁴²⁾ За правилан рад организације СКОЈ-а и сваког члана од посебног је значаја било да се рад организације од првог дана постави како треба и да се у том раду ангажују и скојевци који су у међувремену постали чланови Партије. Као чланови Партије ти борци-омладинци формално су престали да буду чланови СКОЈ-а, али су највећим дијелом настављали да долазе на састанке својих ранијих актива и помажу њихов рад. Уз помоћ и пуну подршку партијског руководиоца Бригаде,

»> Исто.

⁴¹⁾ Исто. Извјештај Франца Новака од 30. јануара 1944. године ЦК КПЈ о раду и стању партијске организације у 12. херцеговачкој бригади.

⁴²⁾ Институт за историју, Сарајево, кат. бр. 2462, инв. бр. 15803; Извјештај о раду и стању организације СКОЈ-а у 12. херцеговачкој бригади од 30. јануара 1944. године.

најприје је рад СКОЈ-а организационо постављен, а затим је 23. и 24. јануара у селу Ковачи одржано бригадно савјетовање СКОЈ-а, што је иреломно утицало на рад СКОЈ-а у 12. бригади.⁴³⁾ Савјетовању су присуствовали секретари и чланови свих батаљонских комитета СКОЈ-а и по један најбољи скојевац из сваког батаљона, затим замјеник политичког комесара Бригаде и замјеници политичких комесара батаљона, чиме је остварена добра сарадња и координација рада са партијским руководством у Бригади. Савјетовању су присуствовали и чланови политодјела 29. дивизије - Вукашин Мићуновић Вуле и Живко Јошило, као и члан Обласног комитета СКОЈ-а за Херцеговину Драгутин Косовац Брацо. Дводневним радом савјетовања руководио је секретар бригадног комитета СКОЈ-а 12. бригаде. На крају рада учесници савјетовања су, након дискусије о раду и раду цијеле организације СКОЈ-а у Бригади, утврдили неколико основних задатака чије су извршење исткали као предуслов будућег успјешног рада. Полазило се од поставке да је СКОЈ организација младих комуниста и да се то увијек мора имати у виду. Да би се то постигло и да би СКОЈ заиста постао »борбени и политички предводник омладине« требало је »поставити што интензивнији и по плану рад на политичком и теоретско-васпитном уздизању омладине« и учинити све да се бригадни и батаљонски комитети »заиста осјете и дјелују као руководећа тијела«. Ради учвршћења организације СКОЈ-а »потребно је извести демократско бирање свих секретара актива тамо гдје су ти секретари и остављени«, јер ће само »на тај начин омладинци у свом руководиоцу стварно видјети свог најбољег представника и друга у којег могу имати неограничено повјерење и подршку«. Савјетовање је рашчистило и пи гаће Ј>ада по секторима, прецизирајући да »данас у нашем раду постоји пет сектора и то: политички, војни са обавјештајном службом, културно-просвјетни, организациони у који улази теоретско-васпитни рад и рад на терену (по УСАОЈ-у).⁴⁴⁾ Чињеница да је савјетовање одржано убрзо након формирања 12. бригаде била је велики плус за будући рад СКОЈ-а у Бригади и начин избјегавања могућих лутања и неспоразума у раду. На тај начин чланови СКОЈ-а, заједно са осталом омладином у јединицама, максимално су се укључивали у све војно-политичке и друге акције и активности Бригаде.

Друго савјетовање штабова батаљона са Штабом Бригаде одржано је 21. јануара 1944. у селу Ковачи. Савјетовању су присуствовали политички комесар и начелник Штаба 29. дивизије - Драгиша Ивановић и Раде Хамовић (прво савјетовање одржано је 1. и 4. јануара 1944. и на њему је највише пажње посвећено оцјенама дотадашњих војних акција бригаде, уз посебан осврт на последњи напад на Билећу), а било је у функцији анализе војног и политичког рада у Бригади. Закључци који су утврђени на основу поднесених извјештаја и дискусије о раду и стању у батаљонима Бригаде, сврстани су у три групе задатака који су се односили на војни, политички и економски сектор.^{45)*} У вези са војним секто-

<> Исто, кат. бр. 2443, инв. бр. 15787; Писмо секретара бригадног комитета СКОЈ-а 12. херцеговачке ударне бригаде од 26. јануара 1944. свим секретарима актива и батаљонских комитета СКОЈ-а.

Исто.

⁴⁵⁾ Архив VII, рег. бр. 1-4, к. 1151/1, Извјештај Штаба 12. херцеговачке НОУ бригаде од 24. јануара 1944^о савјетовању штабова батаљона и Штаба 12. бригаде и утврђеним задацима.

ром посебно је тражено развијање и учвршћењр борбене дисциплине, јачање практичне обуке, осамостаљивање нижих руководилаца, најстрожије чување војне тајне, организовање прикупљања података о стању на терену и непријатељу и вођење рачуна о употреби ватре ради штедње муниције. Од политичких задатака треба издвојити оне који су се односили на питање мобилизације, за коју је речено да је треба »поставити као најважнији задатак пред руководиоце и борце«, развијање мржње према сваком непријатељу, интензивирања културно-просвјетног рада, као и политичког уздизања интенданата »како би се могли што прије осамосталити у раду«. Задатак у вези са радом интенданата као службе снабдјевања потенциран је и у задацима за рад на »економском сектору«, са поентом да се кроз политичко уздизање интенданата дође до њиховог осамостаљивања у раду како би се олакшао рад политичких комесара, који су, иначе, били задужени за контролу рада интенданата и службе снабдијевања.

Политичко-просвјетни рад у том двомјесечном постојању 12. херцеговачке бригаде, без обзира на све потешкоће због сталних покрета, текао је живо и плански, што је доприносило општем информисању и уздизању бораца од којих је 15 још увијек било неписмено, па су тим прије усмена подука и информација биле од велике важности. Прорађиван је материјал политичког и директивног карактера, као што су били чланци у »Пролетеру«, бр. 16, на првом мјесту чланак о развоју народноослободилачке борбе, објашњавана је политичка ситуација у свијету и у Југославији, значај Московске и Техеранске конференције, одлуке Другог засједања АВНОЈ-а и издајничка улога свих врста квислинга, посебно четника Драже Михаиловића. Наиме, о усташама није требало много говорити јер су њихови злочини према народу у Херцеговини били потпуно свјежи, док су четничка пропаганда и утицаји били још доста јаки па је народу, а понекад и борцима, требало темељито и до краја разоткрити сву биједу и срамоту четничке издаје Драже Михаиловића и југословенске владе у избјеглиштву. Борбеност Бригаде била је на висини, што су потврђивале акције које је 12. бригада извела за два мјесеца постојања. Но, без обзира на то још је било уочљиво недовољно искуство бораца, па чак и старјешина, поготову кад се радило о заузимању непријатељских утврђења у граду и насељима јер Бригада још није посједовала ни минимално наоружање неопходно у борби за утврђења.

У то вријеме дошло је и до неслагања између политичког комесара Бригаде Ђоке Новосела и замјеника политичког комесара Франца Новака у вези са мобилизацијом нових бораца. У извјештају политичког комесара Бригаде о раду у Бригади и на терену у периоду од 1. до 15. јануара 1944. детаљније су изложена два питања и ставови за које се Штаб Бригаде одлучио. Ђоко Новосел је сматрао да не треба инсистирати на мобилизацији »јер смо дошли до закључка да ће такав поступак само чвршће везати масе за окупатора, јер ионако испред нас све бјежи у градове«. ⁴⁶ С друге стране, Франц Новак је на састанку дивизијског партијског комитета, чији је секретар био, »био убијеђен колика је важност мобилизације нових бораца«. Политички комесар 29. дивизије, Драгиша Ивановић, оцијениојестав ЂокаНовосела погрешним, подвла-

⁴⁶ Архив VII, рег. бр. 2-7, к. 1151/11; Извјештај политичког комесара 12. херцеговачке бригаде од 15. јануара 1944. политичком комесару 29. ударне дивизије НОВЈ.

чећи у свом писму Ђоки Новоселу од 16. јануара да »нашој народноослободилачкој борби шкоди кад се од стране политичког руководиоца бригаде дође до таквог закључка«. »Ви долазите до закључка«, каже се у том писму, »да ће наша мобилизација, која није базирана на сасвим добровољној основи, везати масе за окупатора што је доказ да политички комесар те бригаде није потпуно схватио директиву нашег Врховног штаба и наше Партије«. У писму се закључује да политички комесар Бригаде није извршио директиву Штаба Дивизије, док су све остале јединице Дивизије имале успеха у мобилизацији нових бораца, и поручује: »Према томе од сада ћете питање мобилизације третирати онако како треба а ревидирати свој неправилан став о том питању које је основно питање наше борбе. Свака колебљивост и нерад у том погледу повући ће посљедице«. ⁴⁷ На тој линији било је и писмо Штаба 29. дивизије, такође од 16. јануара, у којем се подвлачи да се никад не смије губити из вида »непрекидна и најупорнија мобилизација« и прецизира: »Ви пак посветите највећу пажњу мобилизацији, не ослањајте се на добровољност већ све способне борце (сем *другова* са терена) увршћујте у ваше редове«. ⁴⁸ Тај пропуст је убрзо исправљен, а позитивни резултати који ће касније бити постигнути потврдили су оправданост критике и благовремене интервенције политичког комесара 29. дивизије. То се јасно види и из извјештаја политичког комесара 12. бригаде за период од 15. до 31. јануара 1944. у којем се, поред осталог, каже:

»Као најважнији задатак политичких радника истакнута је мобилизација нових бораца у Бригаду. Примједбе упућене овом штабу од штаба Дивизије примљене су како треба и у току ових 15 дана том питању је посвећена велика пажња.«⁴⁹

У закључку поменутог извјештаја политички комесар даје и оцјену општег стања у 12. бригади:

»Дисциплина, морал и борбеност добри су. Ауторитет старјешина сваким даном се све више осјећа што важи и за ниже старјешине. Дезертера није било. Односи између чланова штаба појединих батаљона су добри а тако исто и односи између старјешина и бораца. Дружељубље се све више развија и данас је на задовољавајућој висини. Запажа се и све веће заостравање мржње према непријатељу што се најбоље могло запазити у посљедњим акцијама кад су борци кидисали на непријатеља са ријетким еланом«.

У Бригади је тада било 19 жена - бораца, које су у свему стајале раме уз раме са својим друговима и биле од непроцјењиве помоћи у раду са женама на терену којим се кретала или на којем је Бригада боравила. У бригадној покретној библиотеци већ се налазило петнаестак књига које су постале основа за касније формирање библиотечког фонда Бригаде. Све чете су у току та протекла два мјесеца објавиле по један број четних новина, а 2. батаљон је успио да објави и први број батаљонског листа. Били су то и по обиму и по броју сарадника само почечи, али је и то много значило.

⁴⁷ Архив VII, рег. бр. 4-12, к. 1145/II; Писмо политичког комесара 29. ударне дивизије НОВЈ од 16. јануара 1944. политичком комесару 12. херцеговачке НОУ бригаде.

⁴⁸ Архив VII, рег. бр. 1/13, к. 1143; Писмо Штаба 29. ударне дивизије НОВЈ од 16. јануара 1944. Штабу 12. херцеговачке НОУ бригаде.

⁴⁹ Архив VII, рег. бр. 3-7, к. 1151/II; Извјештај политичког комесара 12. херцеговачке ударне бригаде од 31. јануара 1944. политичком комесару 29. ударне дивизије НОВЈ.

Без обзира што је територија на којој је оперисала 29. херцеговачка дивизија била пространа, четничке и остале квислиншке снаге бројчано јаке, а бројно стање Дивизије и два партизанска одреда недовољно да се дејства могу истовремено водити и да се буде присутан на цијелој територији, 29. дивизија је све вријеме била мање-више у сталној иницијативи. У ствари, окупатор, четници и остали квислинзи били су приморани да се задржавају искључиво у градовима у којима су се утврдили и из којих су могли да изађу или да излазе једино под условом да је излаз претходно припремљен. То је значило да су за сваки излазак из градова и кретање било којом комуникацијом између градова морали претходно да организују и поведу офанзивне акције против јединица 29. дивизије. Такав положај њемачких снага у Херцеговини значио је да оне нису постигле циљ због ког су ту доведене - да запосједну и покривају територију Херцеговине, и да, истовремено, буду осигурање дијела залеђа главнине њемачких јединица и њемачког фронта што га је у јадранском обалском појасу држала окупаторска 2. оклопна армија. У међувремену, јадрански појас постајао је све важнији јер су савезници успјешно водили операције у Италији, а постојала је и реална могућност, што је њемачка команда очекивала, искрцавања савезничких снага из Италије на јадранску обалу, чиме би даље кретање савезничких јединица ишло долином Неретве и уопште комуникацијама које се налазе на ширем простору Херцеговине. Зато је требало брзом и ефикасном акцијом непријатељских снага учинити све да се обезбједи властита залеђина и сигурност у њој. То је захтијевало предузимање војних операција против снага НОВЈ, које су угрожавале и стварале нестабилност у залеђини окупатора. Дио тих снага НОВЈ, конкретно на херцеговачком простору и шире према граничном херцеговачко-црногорском појасу и дијелу јадранске обале јужно од ушћа Неретве, чиниле су јединице 29. херцеговачке дивизије. Та акција њемачке команде била је олакшана чињеницом да евентуално савезничко искрцавање на јадранској обали није било тренутно актуелно нити је представљало непосредну опасност, будући да су савезничке армије у другој половини јануара 1944. године напредовале према Риму и средњој Италији, чиме је њемачка команда добила слободне руке да макар и привремено ангажује додатне и елитније трупе на ширем југословенском ратишту, што је у овом случају значило и против јединица 29. херцеговачке дивизије. Тиме су у Херцеговини могле да буду ојачане снаге њемачке 7. СС дивизије »Принц Еуген«, која је запосјела источну Херцеговину у мају 1943. и која је на том простору задржала своје дијелове све до марта 1944. године.

Већ 22. јануара 1944. командант те дивизије издао је заповијест за распоред својих јединица на територији Херцеговине. На основу те заповијести 13. СС ловачки пук распоређен је по гарнизонима западне Херцеговине, а ојачани 14. СС ловачки пук, у јачини од око 5.000 војника, стигао је као појачање у источну Херцеговину са задатком да се што прије распореди по гарнизонима. Штаб пука смјестио се у Невесињу, по један ојачани батаљон у Стоцу и у Љубињу, док је ојачани батаљон стигао 26. јануара у Гацко, одакле је један његов дио требало што прије камионима да се пребаци у Билећу. Батаљону који је већ 25. јануара био стационаран у Стоцу, неколико дана касније придружио се и пионирски батаљон 7. СС дивизије »Принц Еуген«. Сјећајући се ранијих сукоба са снагама НОВЈ, нарочито за вријеме пете офанзиве, те пораза који су у

тим борбама иретријели, припадници 7. СС дивизије »Принц Еуген« спремали су се на крвави обрачун са борцима 29. дивизије, о чему свједоче многи њемачки документи и заповијест команданта 7. СС дивизије од 7. фебруара 1944, у којој он директно и недвосмислено наређује: »Заробљене бандите 29. бандитске дивизије све повјешати, темељито извјешати«.⁵⁰

Иако није располагао потпуним информацијама о јачини непријатеља, а још мање о његовим правим намјерама, Штаб 29. дивизије био је обавјештен о концентрацијама и расиореду 7. СС дивизије, па је по логици војничког размишљања и закључивања сагледао суштину намјере непријатеља, свјестан да ће офанзивне акције окупатора истовремено покренути окупљање и акције четничких банди, и из утврђених градова и на терену, односно да ће доћи до нове директне заједничке акције Нијемаца и четника против јединица 29. дивизије. За ту њемачко-четничку сарадњу и заједнички напад на јединице НОВЈ карактеристичан је и дио заповијести команданта 7. СС дивизије, од 22. јануара 1944. године, у којој се регулише однос према четницима и каже: »Опхођење са четницима као са саборцима треба да буде другарско, али без недостојног удварања. Са њима не треба политизирати. Једина база за сарадњу је заједничка борба против комуниста«.⁵¹ Имајући све то у виду, Штаб 29. дивизије је извршио прегруписивање својих бригада, наређујући да се 12. херцеговачка бригада помјери у рејон Гацка, гдје је докле била 10. херцеговачка бригада; 10. бригада добила је наређење да 24. јануара крене у јужну Херцеговину, док је 11. бригада и даље задржана сјеверно од Билеће ради блокирања гарнизона у Билећи и одржавања везе између јединица на сјеверу и југу. Штаб 29. дивизије је, у ствари, тачно закључио да предстоји концентричан напад непријатеља који ће се ослањати на своје јаке снаге које су се већ биле или је ускоро требало да се концентришу у Љубињу, Стоцу, Невесињу, Гацку и Билећи.

Имајући у виду суштину наређења Штаба 29. дивизије, по којем се Нијемцима и четницима није смио дозволити пролаз из Гацка према Билећи, 12. бригада се, након доласка на гатачки сектор, стално налазила у близини комуникације Гацко-Билећа, контролишући нарочито простор око Кобиље главе. На основу информација којима је располагао, Штаб Дивизије је закључио да предстоји непосредна акција њемачких снага које су тих дана стигле у Гацко и покушај пробоја комуникацијом према Билећи. Одмах је услиједила заповијест 12. бригади да 28. јануара на положајима Гат-Степен чврсто затвори правац од Гацка према Кобиљој глави. У пријеподневним сатима 28. јануара 12. бригада је извршила покрет према Степену. Пошто се могао очекивати директан сусрет са непријатељем, а да би се избјегло свако изненађење, командант 12. бригаде Данило Комненовић наредио је да батаљони иду у развијеном поретку и у случају потребе буду у стању да одмах ступе у борбу. Други батаљон је први примјетио непријатеља који се кретао у растегнутој колони од Степена према Кобиљој глави. Биле су то јединице 2. батаљона 14. СС пука, које су у јачини од око 600 есесоваца претходно камионима пребачене до Степена да би одатле пјешнице кренуле дуж друма

50) Из заповијести команданта 7. СС дивизије од 7. фебруара 1944, Данило Комненовић - Мухарем Кресо, *29. херцеговачка дивизија*, Војноиздавачки завод, Београд, 1979.

51) Исто.

према Кобиљој глави. Упоредо еа њима друмом се кретало 25 возила и 2 теика. Друга колона непријатељских снага, јачине до 250 војника, кретала се десно од главне колоне кроз Кулу Фазлагих, према селу Кључу. У таквој ситуацији Штаб 12. бригаде је наредио напад. На Џоциној гомили на осигурању налазио се љевокрилни 4. батаљон, мотрећи на непријатељево десну колону. Док је 3. батаљон подилазио дуж друма према челу колоне, 2. и 1. батаљон предузели су обухватни маневар да би преко Разбијеног корита и Милатовице одлучно ударили у лијеви бок непријатељске колоне. Почетак општег бомбашког јуриша настављен је борбом прса у прса и концентрацијом ватре минобацачког вода по непријатељу скупљеном код села Степена. Непријатељ се брзо прибрао, концентрисао свој удар дуж друма, потискујући 3. батаљон са намјером да захвати узвишење Кобиљу главу. Жестока борба на камењару испод Троглава трајала је до 16сати. Обухватним ударом 1. и 2. батаљона, који је појачан самоиницијативним нападом батаљона »Вуле Скоко« од Гата у правцу Зборне гомиле, двоструко бројнији непријатељ присиљен је на повлачење према Автовцу. Дијелови 12. бригаде наставили су његово гоњење кроз Гатачко поље до Зборне гомиле.⁵²⁾ Према извјештају Штаба 12. бригаде, нађено је 30 мртвих, а још 20 мртвих есесоваца успјели су да извуку заједно са великим бројем рањених. Заробљена су 3 окупаторска војника, а заплијењено: 2 пушкомитраљеза »шарац«, 20 пушака, 1 машинка, 3 пиштоља и доста пушчане муниције и опреме. Био је то тежак губитак за 2. батаљон 14. пука 7. СС дивизије »Принц Еуген«. Бригада је имала 2 погинула, 3 теже и 2 лакше рањена борца. Један од теже рањених умро је од задобијених рана. Погинули су Вуле Ћук из Шћенице, Требиње, политички комесар чете у 3. батаљону и Владо Вујовић, замјеник командира чете у 2. батаљону. Рањен је Петар Мандић, замјеник командира чете у 2. батаљону. У тој борби четници нису учествовали, изузев што су с мањим снагама овладали Гатом. Бригада је послје борбе заноћила на простору Њивице-Степен-Пржине-Дулићи.

И 29. јануар је освануо сунчан, али је снијег био дубок и било је веома хладно. Бригада се тог дана већ у 4 сата ујутро дјеломично помјерила са простора на којем је заноћила и смјестила у правцу Пржине-Данићи-Галешина-Дулићи. Штаб Бригаде је очекивао да ће непријатељ поново покушати да продре преко Кобиље главе према Билећи, али није претпостављао да ће то бити већ слиједећег дана. Међутим, већ 29. јануара у 8 сати ујутро непријатељ је из правца Автовца кренуо према Степену и Кобиљој глави. Тог пута у нападу је, поред снага 2. батаљона 14. СС пука јачине од око 1.000 војника, учествовало и око 300 четника Гатачке бригаде. Четници су имали задатак да од Липника, преко планине Капић, овладају Гатом и ударе у десни бок 12. бригаде, али их је у томе спријечио партизански батаљон »Вуле Скоко«. Четири батаљона 12. бригаде напала су њемачку колону. Први батаљон са дијелом 3. батаљона нападао је од правца Степен-Пржине, док је 4. батаљон са дијелом 2. батаљона нападао од Гата, преко Добреља, према Зборној гомили. Батаљон »Вуле Скоко« штитио је десни бок 4. батаљону. У први мах Нијемци су, захваљујући бројној надмоћности, бољем наоружању и помоћи артиљерије, успјели да се пробију до Степена и крену према Кобиљој глави, али су

⁵²⁾ Данило Комненовић - Мухарем Кресо, 29. херцеговачка дивизија. Војноиздавачки завод, Београд, 1979, стр. 158-159.

у току петочасовне борбе одбачени у Автовац. Батаљони Бригаде успјели су толико да се приближе непријатељу да су могли ефикасно да користе ручне бомбе, непријатељ више није могао да користи артиљерију да не би угрозио своје јединице. Нађено је 6 мртвих Нијемаца, мада су, очигледно, губици непријатеља морали бити већи. Претпоставља се да је успио да преостале евакуише заједно са рањенима. У Бригади су погинула 2 борца - један је био командир вода у 1. батаљону Перо Шутић из Мече, Столац. У батаљону »Вуле Скоко« погинула су, такође 2 борца, један од њих био је Рајко Мандић, политички делегат вода из Нових Дулића, Гацко. Док је у Гатачком пољу вођена борба, у Билећу се успјела пробити непријатељска колона која је још 28. јануара стигла у Кулу Фазлагих и ту зановила послје пораза њихове колоне на Кобиљој глави. Колона из Куле Фазлагих, у јачини од око 200 војника са више товарних коња, искористила је прилику док је у Гатачком пољу трајала борба да се уз помоћ домаћих усташа, као водича, пробије кроз камењар и провуче преко села Кључа и Лађевића у Билећу. О томе је у наређењу Штаба 29. дивизије, од 30. јануара, Штабу 12. бригаде записано:

»Заиста се пробило око 200 шваба са неколико коња преко Кључа-Брестице-Меке Груде-Билећа. Провели су их Куљани. Непажњом код 11. (*херцеговачке*) бригаде успјели су побјећи у Билећу . . . Ваша бригада била је на висини, ударна и добро сте маневрисали. И надаље радите овако.«⁵³

Након те побједе, 12. бригада се у ноћи 29/30. јануара помјерила из свог ранијег пребивалишта и смјестила на правцу Данићи-Добрељи-Галешине-Камењача, гдје се задржала и 31. јануара, помјеривши тог дана у 12 сати само 3. батаљон у село Галешине, а 4. у Сливице-Њивице. Штаб Бригаде је, наиме, очекивао да ће непријатељ поновно покушати да успостави и осигура саобраћај комуникацијом Автовац-Билећа, за што је требало претходно да овлада Гатом и Степенем. У том случају 4. батаљон из Сливице-Њивице нашао би се на боку непријатеља, односно иза његових леђа ако би се Нијемци успјели пробити друмом према Билећи. Штаб Бригаде је преостала три батаљона 31. јануара увече распоредио на простору Заграђе-Орлина-Вратковићи, извршавајући задатак Штаба Дивизије да главнина Бригаде не остане уз саму комуникацију и не буде изложена директном нападу непријатеља из Автоваца, који је послје пораза 28. и 29. јануара био појачан новим снагама пристиглим из Гацка. На тај начин Бригада је задржала могућност брзе офанзивне интервенције против сваког покушаја непријатеља да се пробије из Автоваца преко Кобиље главе према Билећи, али исто тако и могућност маневра ако непријатељ за свој нови покушај употреби све своје расположиве снаге и четнике. Тог дана батаљон »Вуле Скоко« држао је Обло брдо. Борби није било. Дотадашњи резултати потврђивали су да је Бригада извршила све задатке које јој је поставио Штаб 29. дивизије, а посебно задатак у вези са затварањем правца од Гацка према Билећи, нанијевши непријатељу велике губитке у људству и материјалу и онемогућивши му пролаз комуникацијом из Гацка и Автоваца преко Кобиље главе у Билећу. Позитивну оцјену и високо признање Бригада је добила и од

53) Архив VII, рег. бр. 3-7 к. 1151/1; Наређење Штаба 29. дивизије од 30. јануара 1944. године.

Штаба 29. дивизије, који је 2. фебруара издао посебно саопштење о борбама 12. бригаде 28. и 29. јануара са Нијемцима и четницима, у којем се каже:

»Дванаеста херцеговачка бригада, којом командује друг Данило Комненовић, дала је овом побједом још једну крваву лекцију окупатору и његовим слугама. Још једанпут наши борци су казали фашистима да је ово наша земља а не земља њемачких окупатора и народних изрода четника и усташа.«⁵⁴¹

У истом саопштењу на једном мјесту се каже:

»Један њемачки војник је причао да их је напала некаква дивља војска која Нијемце, четнике и усташе живе хвата. Заробљени њемачки војник Емил Слобода из Судета, који на себи има подеране италијанске ципеле, грчке чакшире, њемачку блузу а домобранску капу, изјавио је: 'Сви знамо да ће Њемачка изгубити рат. Са нестрпљењем очекујемо његов крај. Гладни смо и боси те ради тога пљачкамо народ'.«

Послије те двије велике побједе над непријатељем, 12. бригада се скоро три пуне седмице задржало на истом простору. Једино су вршена мања помјерања батаљона и њихово међусобно смјенјивање у неколико села на чијем је подручју Бригада боравила. Бригада је успјешно затварала пут од Гацког и Автовца и спријечавала сваки покушај пробоја непријатеља комуникацијом према Билећи. Информација о намјерама непријатеља није било, мада је обавјештајна служба Бригаде преко мјештана из околних села добијала податке о припремама непријатеља и његовом скором нападу на Бригаду. Ти подаци су махом били нетачни, а ширили су их четници да заплаше народ. Изгледа да су се и једни и други бојали директног напада Бригаде на Гацко и посљедица које би пад Гацка имао и на планове њемачке команде и на четнике, али истовремено и на расположење народа гатачког среза. Страх окупатора био је логичан слијед пораза на Кобиљој глави и Степену и пада морала у његовим јединицама. Зато су тих дана Нијемци излазили из града само у јачим групама, било да се радило о извиђању или о пљачки хране, одјеће или обуће. Њемачка посада у Гацку комуницирала је тих дана само са Невесињем или у правцу Невесиња и Улога, па је самим тим у том правцу била оријентисана и главнина четничких снага, вјероватно ради бочних заштита друма којим се непријатељ кретао. Дванаеста бригада је то вријеме, као и увијек кад није било покрета и оружаних борби, настојала максимално да искористи за све оно што је било тешко урадити за вријеме покрета и борби.

Питање мобилизације нових бораца било је увијек у центру пажње Штаба 29. дивизије и свих њених јединица, јер се само на тај начин могло одржати њихово бројно стање и рачунати на даље јачање сваке јединице посебно. Зато је том питању посвећивана стална пажња и на одређен начин питање мобилизације нових бораца било је редовно разматрано на свим састанцима, посебно састанцима штабова и команди. Штаб 29. дивизије, као и штабови бригада, често су се и у својим заповијестима враћали на ту тему, истичући значај мобилизације. Штаб 29. дивизије у

⁵⁴¹ Архив VII, рег. бр. 8-11, к. 1145/11; Саопштење Штаба 29. дивизије од 2. фебруара 1944. године о великој побједи 12. херцеговачке бригаде над Нијемцима и четничко-усташким снагама.

заповијести својим бригадама од 24. јануара 1944. за дејства на подручју Гацка, Билеће, Љубиња и Ластве третира и питање мобилизације:

»Нарочиту пажњу обратите на мобилизацију у духу закључака донесених на последњим савјетовањима и постављеним директивама . . . Углавном ситуација је таква да постоје услови за мобилизацију, па ћете настојати да се бројно стање свих бригада што брже повећа. Све ово радити са знањем политичких радника на терену, а ако је потребно, помоћи им . . . да исправе своје гледиште на то гштање јер у појединим мјестима политички радници лабаво схватају питање мобилизације.«⁵⁵⁾

Политички комесар 12. бригаде, Ђоко Новосел, 5. фебруара обратио се свим политичким комесарима батаљона и у име Штаба Бригаде издао наређење да се

»у сваком селу гдје се батаљон буде задржао макар и један дан има сазвати збор сељака, жена и омладине гдје ће се, поред изношења политичке ситуације . . . изложити оштро наш захтјев за ступање у редове НОВЈ . . . Уколико постоји народноослободилачки одбор, зборове ћете сазвати преко њега, а поред тога од одборника прикупити имена свих способних за оружје, према којем списку ћете на крају збора позвати све да се јаве до одређеног рока у Одред или Бригаду са свом спремом, наглашавајући да ће се неодазивање иозиву ву оштро кажњавати.«⁵⁶⁾

Наређење је очигледно друкчије од сличних која су издавана раније, јер је питање мобилизације, послје познате »последње опомене« врховног команданта НОВ и ПОЈ Тита и позива на мобилизацију који је на основу те опомене упутио Штаб 29. дивизије, постало обавеза које се имају придржавати сви способни за војну службу.

Иако су побједе 12. бригаде 28. и 29. јануара биле комплетне, о чему је као примјеру за углед Штаб 29. дивизије издао посебно саопштење које је као наредба прочитано у свим јединицама 29. дивизије и на терену, Штаб 12. бригаде је на батаљонским конференцијама размотрио управо те успјехе настојећи да се утврде и анализирају уочени недостаци. Том приликом је закључено да распоред јединица 12. бригаде није извршен довољно брзо нити прикривено од непријатеља, да је прерано отворана ватра, да није било довољно одлучности приликом вођења јединица на јуриш, да је веза између појединих штабова батаљона као и са Штабом Бригаде била врло ријетка и да извјештаји нису садржавали неопходне елементе. Закључујући да су ти недостаци отежавали ток борбе и самим тим смањили могуће губитке непријатеља, Штаб Бригаде је 5. фебруара наредио штабовима својих батаљона да о размотреним недостацима упознају команде чета и ниже старјешине како би ефикасност будућих акција сваког батаљона и Бригаде у цјелини била што већа а властити губици што мањи.⁵⁷⁾

⁵⁵⁾ Архив VII, рег. бр. 20-1, к. 1148/1; Заповијеет Штаба 29. дивизије од 24. јануара 1944. потчињеним јединицама за распоред и дејства на подручју Гацка, Билеће, Љубиња и Ластве.

⁵⁶⁾ Архив VII, рег. бр. 4-7, к. 1151/11; Наређење политичког комесара 12. херцеговачке бригаде политичким комесарима батаљона,

⁵⁷⁾ Архив VII, рег. бр. 10-3, к. 1151/11; Наређење Штаба 12. херцеговачке бригаде од 5. фебруара 1944. штабовима потчињених батаљона.

Пошто је 12. бригада почетком фебруара 1944. године постојала само три мјесеца, чинило се све да она што прије добије прави лик регуларне војне јединице која, између осталог, посвећује потребну пажњу дисциплини које се морају придржавати сви борци и јединице. Штаб 29. дивизије је од првог дана формирања строго води рачуна о томе, настојећи да се све бригаде 29. дивизије упознају са основним елементима стројеве дисциплине, дисциплине ван строја и дисциплине у администрацији. Преносећи основно дивизијско наређење о разним видовима дисциплине, Штаб Бригаде је 8. фебруара донио наређење којим је својим батаљонима прецизирао које све књиге и спискови треба да се воде у четама и батаљонима и на који начин. Свака чета је имала да води списак људства и књигу заповијести и наредби, а сваки батаљон, поред тога, још и операцијски дневник. Утврђен је начин писања извјештаја и како да се извјештава о непријатељу, шта треба да садржи и како да се води књига болесника и рањеника, уз инсистирање да су »основна начела наше администрације - краткоћа, јасноћа и тачност података« и да је »свака сувишна преписка штетна и прелази у бирократску администрацију«. Наређење Штаба 12. бригаде било је изричито: »Уколико напред наређене књиге не постоје, треба их устројити најдаље до 15. фебруара 1944. године«. У истом наређењу, али под посебном тачком, указује се на хитну нужност обуке курира да схвате да при вршењу свог задатка »не смију преносити никакве неслужбене податке и вијести«. То је упозорење истакнуто јер је »примјећено да курири појединих јединица причају разне ствари које су чули од других или пак на основу онога што су чули и сами додају појединости па на тај начин преувеличавају разне гласине које мјештани или нама непријатељски елементи протурају у циљу стварања панике код становника и слично«.⁵⁸⁾

Покрети наших и непријатељских јединица били су тих дана отежани због снијежних вијавица и дубоког снијега што је нападао 5. фебруара и приморавао свакога да се строго држи пртине. Бригада је од Штаба Дивизије 9. фебруара добила прве противтенковске пушке. Једна њемачка колона јачине око 600 војника, којој су као водичи служили усташе из Куле Фазлагих и четници из Гацка, кренула је 10. фебруара из Гацка преко Куле Фазлагих и Брестице с намјером да се пробије у Билећу. Четврти батаљон 12. бригаде, који се налазио у Сливицама, примијетио их је на вријеме и ударио на колону с леђа, садејствујући јединицама 11. херцеговачке бригаде које су на себе примиле тежиште борбе и у току 11. и 12. фебруара нанијеле окупатору огромне губитке - преко 100 убијених и много више рањених. Сам 4. батаљон 12. бригаде је 10. фебруара убио 18 њемачких војника и једног официра, а 25 је ранио. Том приликом заплијењен је пушкомитраљез »шарац«, 6 пушака, 100 тромблонских бомби и 500 метака. Четврти батаљон је имао само једног лакше рањеног борца. У ствари, својим нападом 4. батаљон је натјерао непријатеља да пожури према Билећи, гдје их је дочекала 11. бригада. Тек 14. фебруара батаљони 12. бригаде помјерени су ближе комуникацији Автовац-Кобила глава и смјештени у селима Данићи, Галешина, Крушчица и Њивице. Први батаљон пристигао је у село Њивице ради смјене 4. батаљона који је требало да се одмори. Сљедећих неколико

⁵⁸⁾ Архив VII, рег. бр. 1-3, к. 1151/11; Наређење Штаба 12. херцеговачке бригаде од 8. фебруара 1944. свим потчињеним батаљонима.

дана, односно од 15. до 20. фебруара, Бригада је остала на простору на који се смјестила 14. фебруара. Значајнијих борби није било иако су њемачке јединице, најчешће заједно са четницима, вршиле мање испаде у села ближа Гацку и Автовцу. Тако је 18. фебруара група од око 60 Нијемаца и четника око 14 сати упала у Самобор, ради пљачке, али су је дијелови 3. батаљона Бригаде приморали да се повуче у Автовац. Четници су оставили 3 мртва, а било је и неколико убијених и рањених Нијемаца које су успјели да одвуку у Автовац. У 3. батаљону рањен је један борац. Сви батаљони Бригаде користили су те дане релативног затишја за борбену припрему, мобилизацију и политички рад на терену са становништвом, а највише за извршавање властитих задатака војног, политичког, партијског и другог карактера, посвећујући посебну пажњу партијском раду и раду организације СКОЈ-а.

Продор Бригаде у Корјениће и Зупце

Курири су са новом заповијешћу⁵⁹ Штаба 29. дивизије, који се налазио у селу Пољице, стигли 20. фебруара. Штаб Дивизије је обавјештавао о распореду и снази непријатеља. У Билећи је тада било око 500 четника, око 600 четника на простору Тупан-Вилуси-Ластва-Ријечани и неколико стотина у Зупцима. У Грахову је било око 200 њемачких војника, у Црквицама нешто мање, а на Драгуљу мања група али са батеријом топова. Нови задатак Штаба 29. дивизије је био да у сарадњи са 6. црногорском и 2. далматинском бригадом разбије четничке снаге на ширем простору Никшића и Требиња, заузме Вилусе и Грахово и разбије четнике у Зупцима. У вези с тим задатком Штаб 29. дивизије је ангажовао све три своје бригаде, с тим што је један батаљон 11. бригаде требало да маневрише на простору Дулићи-Данићи-Галешине и затвара правац од Гацког, док је остала три батаљона 11. бригаде требало да затворе правац од Билеће према Вилусима. Главни задатак 10. бригаде био је да садејствује осталим снагама 29. дивизије, које су имале да дејствују према Вилусима и Ластви и да својим присуством око Требиња ангажује требињски гарнизон. Задатак 12. бригаде био је да 22. фебруара стигне на простор Црквице-Убла, повеже се са Штабом 11. бригаде и Штабом Дивизије, затим да се 23. фебруара помјери на простор Црни Кук-Доње Дубочке, а одатле 24. фебруара на правац Миловићи-Велимље-Бјеловићи, гдје је 25. фебруара Бригадатребало да добије нови задатак. У складу са поменутом заповијешћу Штаба 29. дивизије, Бригада је извршила покрет 22. фебруара и смјестила се у села Битељица (4. батаљон), Црквице (2. и 3. батаљон) и Убла (1. батаљон и Штаб Бригаде). Према наређењу Штаба Дивизије једна чета 1. батаљона остављена је у Дулићима ради прихватања дивизијских курира и поште за Врховни штаб НОВ и НОЈ, као и ради обезбјеђења, преко Гатачке површи до Главатичева, руководиоца политодјела 29. дивизије Воја Ковачевића који је ишао на реферисање у ЦК КПЈ и успутно имао да посјети Мостарски партизански батаљон. У наредби батаљонима о пребацавању на простор Црквице-Убла

⁵⁹ Зборник НОР-а, том. IV, кн>. 22, док. 105; Заповијест Штаба 29. дивизије од 20. фебруара 1944. потчињеним јединицама за разбијање четника на простору Никшић-Требиње и овладавање Вилусима и Граховом.

Штаб 12. бригаде иије поменуо напад на Вилусе и Грахово, али је напоменуо да ће се Бригада кретати два дана узастопце, тражећи да се сви батаљони у полазним боравиштима снабде храном за два дана и да се борцима подијели по један оброк суве хране.⁶¹⁾ На основу нове заповијести Штаба Бригаде⁶¹⁾ сви батаљони су 23. фебруара ујутро поново извршили покрет и током дана се смјестили на простор Црни Кук-Доње Дубочке, односно у села Гњилови До (1. батаљон), Бирачи (2. батаљон), Мила Гора и Потрк (3. батаљон) и Зануглина (4. батаљон и Штаб Бригаде). У истој заповијести Штаб Бригаде скренуо је пажњу свим батаљонима да их и 24. фебруара ујутро чека још један краћи марш. Марш је изведен како је било предвиђено, тако да се Бригада нашла ближе Вилусима. Батаљони су тада распоређени у села Миљанићи (2. батаљон), Реновац (3. батаљон), Шаке (1. и 4. батаљон), док је Штаб Бригаде смјештен у селу Чиста Влада. Сви покрети прошли су у миру и није било додира с непријатељем. Вријеме је било лијепо и сунчано, али је свуда био дубок снијег, па су батаљони морали прити пут како би се комора могла лакше и сигурније кретати угаженом стазом. Према наређењу Штаба 29. дивизије из Бригаде су 24. фебруара кренули Омер Мрган, командант 1. батаљона и Војин Вујовић, командант 4. батаљона на виши официрски курс, који је требало да се одржи при Штабу 2. ударног корпуса у Колашину.⁶²⁾ Ријеч је била о официрском курсу који је требало да почне 5. марта и да траје до 5. априла 1944.⁶³⁾ Било је предвиђено да из јединица 29. дивизије крене 12 војних старјешина, али их је кренуло само шест. Наиме, Штаб 29. дивизије није могао да издвоји 12 војних старјешина без опасности да оголи руководећи војни старјешински кадар бригада. Зато су из сваке бригаде упућена по двојица слушаоца - поред Омера Мргана и Војина Вујовића из 12. бригаде, остали слушаоци су били: Радомир Мирковић и Милан Папић, команданти батаљона у 10. бригади и Максим Булут и Славко Скендер, команданти батаљона у 11. бригади и Максим Булут и Славко Скендер, команданти батаљона у 11. бригади.⁶⁴⁾ Према наређењу Штаба 2. ударног корпуса, од 13. новембра 1943. године, ' за формирање првог официрског курса, утврђен је програм рада овог и доцнијих виших војних курсева при Штабу 2. корпуса. Поменути програм обухватао је основе стратегије и тактике партизанске борбе; пјешадијски егзицир - стројева и борбена обука; основе наставе гађања, утврђивања и маскирања, топографије и читања карата

⁶⁰⁾ Зборник НОР-а, том IV, књ. 22, док. 112; Заповијест Штаба 12. херцеговачке бригаде од 21. фебруара 1944. потчињеним јединицама за пребацивање на простор Црквице-Убла.

⁶¹⁾ Зборник НОР-а, том IV, књ. 22, док. 114; Заповијест Штаба 12. херцеговачке бригаде од 22. фебруара 1944. потчињеним јединицама за овладавање просторијом Црни Кук-Доње Дубочке.

⁶²⁾ Архив VII, рег. бр. 33-1, к. 1144/11; Наређење Штаба 29. дивизије од 20. фебруара 1944. штабовима бригада и партизанских одреда.

⁶³⁾ Први сличан курс почео је 1. децембра 1943. у Пљевљима, али је због напуштања Пљевља прекинут већ 3. децембра и слушаоци су враћени у своје јединице. Према постављеним захтјевима, слушаоци курса могли су да буду команданти или замјеници команданата бригада, односно команданти или замјеници команданата батаљона, који су имали перспективу да се развију у војне руководиоце бригаде.

⁶⁴⁾ Архив VII, рег. бр. 25-10, к. 1144/11; Списак слушаоца Вишег војног курса при Штабу 2. ударног корпуса НОВЈ од 26. фебруара 1944.

⁶⁵⁾ Зборник НОР-а, том III, књ. 9, док 253; Наређење Штаба 2. ударног корпуса НОВЈ од 13. новембра 1943. за формирање официрског курса при штабу корпуса и одређивање програма за рад курса.

и илаиова; наоружање - опис и употреба и основе администрације у партизанској војсци. Уз тај чисто војни програм за курсисте су била предвиђена и редовна предавања из политичке наставе.

У вези са годишњицом оснивања Црвене армије, 23. фебруара, Штаб дивизије је 17. фебруара својом циркуларном наредбом свим бригаама 29. дивизије и партизанским одредима скренуо пажњу на тај јубилеј и посебан значај Црвене армије у рату против нацизма.

»Наше јединице« - каже се између осталог у тој наредби - »на најсвечанији начин прославиће 23. фебруар којом приликом ће руководиоци свих јединица узети ријеч и истаћи значај Црвене армије, њену улогу за ослобођење човјечанства од фашизма уопште и за ослобођење наших народа посебно. У овом раздобљу до 1. марта руководиоци ће, како по батаљонима тако и по четама, одржати низ реферата о Црвеној армији у чему ће им помоћи штабови бригада и одреда и у томе активно са њима учествовати.«⁶⁶

Скренута је пажња да прославу треба »схватити као врло важан задатак и нашу свету дужност у чему ће се, поред признања и поштовања Црвене армије и захвалности према њој, иоказати и дисциплина наших јединица у погледу приређивања великих прослава.« Било је предвиђено, уколико војничка ситуација дозволи, да »прослава буде ујутро пред постројеним јединицама сајубиларним говором и одушевљеним покличима свих бораца, а послје подне или увече велике свечане приредбе у част рођендана Црвене армије.«⁶⁷

Те 1944. године 12. бригада је заиста свечано прославила годишњицу Црвене армије. Пошто је била смјештена на ужем простору, сви батаљони Бригаде могли су да се окупе. У сунчано јутро 24. фебруара на збору Бригаде говорио је политички комесар 29. дивизије, Драгиша Ивановић, а свечаности је присуствовао и командант 29. дивизије, Владо Шегрт.

По заповијести Штаба Дивизије од 25. фебруара⁶⁸, 12. бригада је у рејону Вилуса у 16 сати, са своја четири батаљона, извршила покрет. Пошто је већ од раније била упозорена да ће покрет услиједити тога дана, сви батаљони су били спремни и кренули су у тачно одређено вријеме. Четници су се, како је било наведено у дивизијској заповијести, налазили на правцу Кленачко брдо-Тупанска равана-Ђуревац (к. 945) - Маочићи. Једанаеста бригада је са три батаљона и даље затварала правац Билећа-Вилуса, а једним правцем Гацко-Кобиља глава. Дијелови 6. црногорске бригаде затварали су правац од Никшића, док се 10. бригада налазила према Требињу ради везивања требињског гарнизона. Дванаестој бригади је наређено да помогне ослобођење Вилуса, а затим да настави са гоњењем непријатеља према Зупцима и Ластви и онеспособи мостове на Требишњици код Ластве. Имајући у виду заповијест Штаба 29. дивизије, Штаб 12. бригаде је својом заповијешћу детаљно разрадио задатке својих батаљона. Правцем Реновац-Велимље нападао је 3. батаљон, који је у Вилусе ушао са правца Виљушева осова-Јаргић (к. 995). Правцем Реновац-Брођанац-Скорча гора, па затим преко Застрма (к. 707) и Височника (к. 614) ка селу Ластви кретао се 2. батаљон, који је

⁶⁶ Архив VII, рег. бр. 1-5, к. 1145/1; Наредба Штаба 29. дивизије од 17. фебруара 1944. штабовима потчињених бригада и партизанских одреда Херцеговине.

⁶⁷ Исто.

Зборник НОР-а, том IV, књ. 22, док. 126; Заповијест Штаба 29. дивизије од 25. фебруара 1944. Штабу 12. херцеговачке бригаде за напад на Вилусе.

имао задатак да поруши оба моста у Ластви (дрвеии код жељезничке станице Ластва и жељезнички, километар западно од дрвеног). Четврти батаљон нападао је правцем Реновац-Кленачко брдо-Стражиште (к. 1246) - Успутница, са главним задатком да заштити десни бок Бригаде из правца Билеће. Иза 2. батаљона кретао се 1. батаљон, задржавајући се главнином на линији Раљев кук-Илијино брдо. Имао је задатак да поруши или онеспособи мост преко Требишњице, код Парешке стране. Штаб Бригаде кретао се са 1. батаљоном.⁶⁹ У заповијести Штаба Бригаде изричито је тражено да напад буде »енергичан и муњевит«, да се буде неуморан у мобилизацији нових бораца и да треба мобилисати сваког »ко је код куће а нема објаве од наших јединица и није у народноослободилачком одбору или позадински радник«.⁷⁰

У току покрета 2. батаљон је у селу Дрпе наишао на групу четника и том приликом су 3 четника убијена, 4 рањена и 2 заробљена. Трећи батаљон је муњевитим налетом и без ичије помоћи ослободио Вилусе, 26. фебруара у 3 сата ујутру. Главнина четничке Вучедолске бригаде, која је бранила Вилусе, побјегла је у Ластву. С обзиром на ноћ и брзину којом су побјегли, четници су имали једног убијеног, 4 рањена и 20 заробљених. О томе у извештају, писаном на положају, командант 12. бригаде Данило Комненовић извјештава Штаб 29. дивизије:

»Јутрос смо у 3 часа узели Вилусе. Бранило га је по нашем убјеђењу 200-300 бандита. Побјегли су на Кандино брдо-Клобук. Услед непогоде терен није очишћен те су банде разбијене и има их по терену. Вилусе је нападао само наш 3. батаљон у примјерном јуришу. Црногорске снаге нису учествовале и до сада са њима немамо везу . . . Снаге су нам прилично разбацане због неучешћа 6. црногорске бригаде. И сада по овоме терену пуцкарају и наилазе бандити на наше засједе те смо морали повлачити дијелове са положаја на Клобуку да држимо Вилусе и да терен почистимо . . . Уколико идемо даље, водите рачуна о потешкоћама веза и командовања. Снијег пада, иначе је врло велик, кретање онемогућено сем добрим пртинама. Војска нам је врло заморена и мокра.«⁷¹

У борби за Вилусе 3. батаљон имао је једног погинулог и 3 лакше рањена борца. Заплијењено је нешто хране и 50 мина за тешки минобацач.

Гоњење четника потрајало је и слиједећег дана. Четници су се расули по околном терену, па је њихово гоњење било скоро немогуће. Наиме, Бригада бројчано није била довољно јака да ефикасно дјелује на тако широком простору, и неповољни временски услови и дубок снијег приморавали су борце да се држе већ прокрчене пртине или да сами прте нове. Послије заузимања Вилуса и Ластве, коју је 2. батаљон освојио без губитака у ноћи 25/26. фебруара, Бригада је у ноћи 26/27. фебруара продрла у Корјениће и Зупце. У Ластви је заплијењено 60 мина за тешки минобацач и доста хране. На простору Корјенића и Зубаца заплијењен је један тешки минобацач са 100 мина, 6 пушака, 15.000 метака за митраљез »бреду« и 1.000 пушчаних метака, затим радио-станица и писаћа

⁶⁹ Зборник НОР-а, том. IV, кн>. 22, док. 127; Заповијест Штаба 12. херцеговачке бригаде од 25. фебруара 1944. потчињеним јединицама за ликвидацију Вилуса и овладавање простором Раљев Кук-Илијино брдо.

⁷⁰ Исто.

⁷¹ Архив VII, рег. бр. 43-9, к. 1144/1; Извјештај команданта 12. херцеговачке бригаде од 26. јануара 1944. Штабу 29. ударне дивизије о ослобођењу Вилуса.

машина. Убијен је један, а заробљено 15 четника. Бригада је имала једног рањеног борца. У борби за село Ораховац теже је рањен Бранко Мандић, десетар у 2. батаљону. У Ластви је као посада остао 4. батаљон, са задатком да поруши мост на Требишњици. Остала три батаљона Бригаде кренула су 28. фебруара у 3 сата ујутру у напад на Зупце и потјерала четнике који су се повукли према Рапима, Полицама и Грабу. У Зупцима је заплијењен један неисправан брдски топ, који је уништен. Убијен је један, а заробљено 50 четника. Бригада није имала губитака. Тиме је извршено наређење Штаба 29. дивизије: »Циљеви су вам ликвидација Ластве и Зубаца, уз то мобилизација сваког ко пушку може носити осим теренских радника«. ⁷²¹ Бригада је 28. фебруара била распоређена у селима Коњско (2. батаљон), Руђин До и Жељева (2. батаљон), Ораховац (3. батаљон и Штаб Бригаде) и Ластва (4. батаљон). У састав 4. батаљона ушла је једна чета Зупчана, од око 40 бораца, са командиром Васом Ђурићем. Сви су имали лично наоружање, углавном пушке. Иако су се до тада налазили у четничкој јединици, били су симпатизери НОП-а и већ од средине лjeta 1943. године држали су се као организована партизанска јединица која је само чекала погодну прилику да ступи у јединице НОВЈ, одржавајући истовремено везу са илегалним политичким радницима на своје терену.

Не допуштајући непријатељу да се среди, Штаб Бригаде је истог дана, 28. фебруара, наредио гоњење четника, што је довело до ослобађања нове територије и мобилизације нових бораца. Батаљони су приступили чишћењу простора Тули-Орашје од четника и евакуацији заплијењеног ратног материјала. По завршетку акције вратили су се у своја ранија боравишта, док су четници остали на положајима на линији Рапти-Трескавац (к. 953) - Вучја главица (к. 890) - Градина (к. 1026).

У две одлучујуће битке - на Кобиљој глави и Гатачком пољу, те брзом продору са сектора Гацка, преко Вилуса, у Корјениће и Зупце, 12. бригада је и војнички и политички извршила задатак који јој је био постављен: најпре да затвори правац Гацко-Билећа, преко Кобиље главе, а затим да брзим продором ослободи Вилусе и Ластву и на том простору развије четнике Вучедолске и Требињске бригаде, те напокон да продре у тзв. »четничку кулу« Зупце. Поред војних успјеха, који су били очигледни и о којима је шире говорено, треба истаћи и политички успјех тих акција и на плану мобилизације нових бораца у Бригаду (укупно је мобилисано преко 100 бораца од којих су скоро сви били са ширег подручја Корјенића и Зубаца) и на чињеницу да су се јединице НОВЈ послје годину и по дана поновно појавиле на простору који је за непријатеља сматран сигурним и недоступним, пошто се налазио у непосредној близини јаких њемачких и четничких гарнизона у Требињу, Билећи и Грахову. У којој су мјери четници сматрали Корјениће и Зупце сигурним и неосвојивим најбоље показује њихова одлука да на том простору дуже времена борави четничка Команда оперативних јединица за источну Босну и Херцеговину, заједно са њеним командантом Петром Баћовићем, што је значило да је одатле требало да се руководи операцијама које је Дража Михаиловић очекивао и прижељкивао након евентуалног искрца-

⁷²¹ Зборник НОР-а, том. IV, кн>. 22, док. 128; Наређење Штаба 29. дивизије од 26. фебруара 1944. Штабу 12. херцеговачке бригаде за овладавање селима Ораховац, Жељева и Коњско.

вања савезничких војних снага на тај дио јадранске обале. Становништво Корјенића и Зубаца, које је већином било на страни народнослободилачке борбе, са радошћу је дочекало 12. бригаду, искористивши прилику да побјегне из четничких јединица у које су били највећим дијелом присилно мобилисани. Зато није чудо што је тих дана са терена Корјенића и Зубаца у 12. бригаду ступило преко стотину нових бораца.

Не желећи умањити значај успјешног продора 12. бригаде до Граба и на домак Жупе дубровачке, треба ипак поменути да је тај продор временски коинцидирало са једном повољном околношћу. Тих је дана, наиме, вршена смјена њемачких посада у Херцеговини. Одлазиле су јединице 7. СС дивизије »Принц Еуген«, а долазиле снаге легионарске 369. пјешадијске дивизије, па зато ни интервенција непријатељевих снага није могла бити благовремена. Са своје стране, Штаб 29. дивизије и штабови бригада нису то знали, јер би у противном сигурно искористили повољну прилику и продрли и у Дубровачко приморје. Окупатор је, у ствари, био збуњен насталим догађајима, о чему Штаб 6. домобранске пјешадијске дивизије у својој бојној релацији за мјесец фебруар 1944. године закључује: »Партизанско водство искоришћује слабост њемачких и наших чета, које су сада дислоциране по јужној Далмацији и Херцеговини, врло је вјешто извршило напад, демонстрирајући према Требињу а главном снагом ударило је на Граб-Зупци, коју им намјеру њемачко водство није на вријеме прозрело«, ⁷³ и извјештава да »укупна снага партизана (10, 11. и 12. бригада) на горе споменутом подручју износи 4.500 бораца«. Међутим, истина је да је цијела 29. дивизија тада бројала око 1.800 бораца и старјешина, са око 600 бораца у два партизанска одреда ^{74*} - Сјевернохерцеговачком и Јужнохерцеговачком. У продору у Корјениће и Зупце учествовала је само 12. бригада која је бројала укупно око 530 бораца. ⁷⁵

Одбрамбене борбе на простору Билећа-Требиње-Грахово

У посљедњим данима фебруара 1944. године, док су још трајале борбе у Корјенићима и Зупцима, вршена је смјена њемачких јединица у Херцеговини. То је био само дио шире смјене јединица ради даљег усавршавања њемачке одбране јадранске обале, јер је страх од савезничког искрцавања све више растао. Њемачка команда је почетком марта 1944. у цијелом приобалном јадранском појасу прогласила стање приправности. Дио приобалног појаса чинило је ушће Неретве, као и залеђе које му је гравитирало. Тако се и цијело оперативно подручје 29. херцеговачке дивизије нашло у зони »Неретва«, која је била под командом команданта 5.- СС корпуса, са сједиштем у Широком Бријегу. Због важнијих задатака на сјеверу југословенског ратишта, њемачка Врховна команда је до половине марта 1944. повукла из Херцеговине 7. СС дивизију

⁷³) Зборник НОР-а, том. IV, књ. 22, док. 173; Општа бојна релација заповједништва 6. пјешачке дивизије за мјесец фебруар 1944. године.

⁷⁴) Зборник НОР-а, том. IV, књ. 22, док. 129; Извјештај Штаба 29. дивизије Врховном штабу НОВ и ПОЈ о ситуацији у Херцеговини и дејству Дивизије од 8. до 26. фебруара 1944. године.

⁷⁵) Архив VII, рег. бр. 19-21, к. 1143А; Бројно стање људства и наоружања 12. херцеговачке бригаде на дан 1. марта 1944. године.

»Принц Еуген« и на њено мјесто довела њемачку легионарску 369. пјешадијску дивизију, звану »Вражја«, која је бројала око 15.000 људи. Борачки састав те дивизије чинило је људство које је регрутовано у тзв. Независној Држави Хрватској, док су командни кадар чинили Нијемци. Команда легионарске 369. дивизије била је најприје у Мостару, али је одатле, због опасности од савезничких ваздушних напада, премјештена у село Благај, десетак километара јужно од Мостара. Један ојачани пјешадијски пук 369. дивизије требало је, послје одласка дијелова 7. СС дивизије »Принц Еуген«, да послужи за непосредну одбрану јадранске обале јужно од ушћа Неретве. Команда пука са штабном четом налазила се у Требињу, а посаду у граду чинили су 1. пјешадијски батаљон и једна артиљеријска батерија поменутог пука. У Невесињу се налазила команда једног пјешадијског пука са три чете прикоманде, једним пјешадијским батаљоном и једним артиљеријским дивизионом. Посаду у Гацком чинио је 2. батаљон са једном артиљеријском батеријом, а у Стоцу противоклопни дивизион 369. дивизије, артиљеријски дивизион и чета војне полиције. Дијелови 369. дивизије били су још размјештени у Студенцима код Чапљине, на Буни код Мостара, у Метковићу, Имотском и Коњицу. На том простору налазиле су се распоређене и италијанске (49. легија Црних кошуља »Сан Марко«) и усташке јединице (5. саобраћајни батаљон са двије чете милиције), као и главнина 6. жандармеријског пука. Дијелови домобранске 6. пјешадијске дивизије, чија је команда била у Дубровнику, били су распоређени и у Херцеговини, и то: у Требињу команда 14. домобранског пјешадијског пука са једном штабном четом, на правцу жељезничка пруга Ускопље-Пољице 3. батаљон истог пука, у Гацку и Кули Фазлагих 3. домобрански добровољачки батаљон - ДОМ-ДО, комбинован од домобрана и милиције. Четничке снаге из састава Дубровачког, Требињског и Невесињског корпуса (укупно 10 бригада), у јачини од око 2.500 четника, биле су распоређене у свим главним непријатељским упориштима у Херцеговини.

Извршивши, крајем фебруара 1944. године, успјешно задатак разбијања четника у Корјенићима и Зупцима, 12. бригада је требало да настави са чишћењем од четника цијеле те просторије и да на тај начин обезбједи десни бок Приморске оперативне групе 2. корпуса НОВЈ, која је имала задатак да дјелује у приобалном појасу од Грахова и Зубаца, према Боки и Конавлима и да пресијече обалску цесту. За вријеме боравка на простору Корјенићи-Зупци 12. бригада је, 2. марта, привремено придодата Приморској оперативној групи, са задатком да од Корјенића преко Зубаца надире у Жупу дубровачку, док су други дијелови Приморске оперативне групе имали истовремено да продиру кроз Кривошије. Пошто ти дијелови нису успјели очистити непријатељски гарнизон у Грахову, продор 12. бригаде је обустављен на Грабу. Поред дејства у Зупцима, 12. бригада је имала задатак да затвара правац од Билеће према Вилусима. Извршавајући задатак на просторији Зупци и даље према Жупи дубровачкој, 1. и 2. батаљон 12. бригаде напали су у ноћи 28/29. фебруара четнике у селу Турменти и Орашје и 1. марта овладали линијом Турменти-Тули-Орашје.⁷⁶⁾ Четници, у јачини око 700 људи, затражили су помоћ од непријатеља у Требињу и Грдама, па пошто нису добили повукли су

⁷⁶⁾ Зборник НОР-а, том IV, књ. 23, док. 9; Извјештај Штаба 12. херцеговачке бригаде од 1. марта 1944. Штабу 29. дивизије о ситуацији на простору Зупци-Требиње.

се према Требињу. У Орашју се предало 10 четника, а у селу Тули заплијењен је топ 75 мм који, међутим, није могао да се користи, јер су му четници однијели затварач. Погинуо је један четник, а Бригада није имала губитака. Међутим, сви четници се нису повукли, него су неки сачекали долазак Бригаде. У извјештају Штаба Бригаде о томе се на једном мјесту каже: »Дио (*мисли се на дио четника*, прим. аутора) који нас је сачекао, мобилисан је, а уколико будемо овдје дуже остали, можда ће се и више мобилисати. Досад је мобилисано око четрдесет«. ^{77*}

Дванаеста бригада налазила се 1. марта на простору Ластва-Руђин До-Коњско-Ораховац. Борби није било. У саставу Бригаде било је, по списку, 634 бораца (22 жене), али их је на лицу мјеста било 595, а у расходу 39. ⁷⁸⁾ Распоред бораца по батаљонима био је сљедећи: 1. батаљон 144, 2. батаљон 154, 3. батаљон 174, 4. батаљон 114 и у приштапским јединицама 48 бораца. Бригада је имала 435 пушака, 34 пушкомитраљеца, 3 митраљеца, 3 тешка и 3 лака минобацача и 3 машинке и укупно 15.885 метака за пушке и пушкомитраљезе, 3.300 метака за митраљезе и 389 мина за минобацаче. ⁷⁹⁾

У рано јутро 2. марта 3. батаљон је са Штабом Бригаде прешао у Вилусе. Истог дана око 9 сати четничке снаге у јачини од око 600 људи, уз слабију помоћ легионара из Требиња и Мрцина, напали су 1. батаљон који се налазио у Коњском и 2. батаљон у селу Руђин До. Четници су напали из три правца: једном колоном из правца села Тули, другом из правца село Голо Брдо, а трећом из правца Граба. Борба је потрајала неколико сати. Четници су одбијени и приморани да се врате на полазне положаје на линији Голо Брдо-Тули-Турменти. У тим борбама четници су имали 6 мртвих и 10 рањених, док је у Бригади погинуо један борац, двојица су била рањена, а два нестала. Пошто се сљедећег дана очекивао нови напад непријатеља и пошто није издата заповијест да се Руђин До и Ораховац држе по сваку цијену, батаљони Бригаде су се истог дана увече помјерили на линију Горњи Клобук-Добри Дуб (к. 857) - Илијино Брдо и смјестили на тој просторији - Горњи Клобук (4. батаљон), Добри Дуб (2. батаљон) и Илијино Брдо (1. батаљон), док је 3. батаљон пребачен у Мокри До ради затварања правца од Билеће према Вилусима, гдје се налазио Штаб Бригаде. Наредна три дана борбе нису вођене, а Бригада је остала на ранијем простору. Од Штаба Приморске оперативне групе добијено је, 6. марта, наређење да 12. бригада поновно крене у чишћење Зубаца и отуда протјера четнике. Напад је извршен истог дана из три правца. Тада је у Ораховцу и Зупцима било око 600 четника. ⁸⁰⁾ Правцем Нудо-Чешаљ (к. 1230)-Ораховацнапао је 1. батаљон, 2. батаљон је напао правцем Јазина - Ластва - Ораховац, а 4. батаљон правцем Доња Ластва-Кучма (к. 806) - Руђин До. Напад је био одлучан, па су четници у ноћи 6/7. марта разбијени и натјерани у бјекство према Требињу. Заробљено је 6 четника и заплијењене 4 пушке, 20 мина за тешки минобацач и око 500 пушчаних метака. Бригада је имала једног теже

⁷⁷⁾ Исто.

⁷⁸⁾ Зборник НОР-а, том. IV, књ. 23, док. 10; Бројно стање људства и наоружања 12. херцеговачке бригаде на дан 1. марта 1944. године.

⁷⁹⁾ Исто.

Архив VII, рег. бр. 4-6, к. 1151/1; Релација о операцијама и раду 12. херцеговачке бригаде у времену од 1. до 31. марта 1944.

рањеног борца. Након поновног протјеривања четника, 1,2. и 4. батаљон Бригаде смјестили су се у села Руђин До, Ораховац и Ластва, држећи линију према непријатељу. Сва три батаљона остала су на том правцу наредна два дана. Изузев мањег артиљеријског препуцавања, у којем су непријатељеви војници из Требиња топом гађали Руђин До и Доњу Ластву а Бригада минобацачем из Доње Ластве четнички логор у селу Нецвијеће, у току та два дана других борби није било.

Као обично у прољеће, вријеме је било промјенљиво, смјењивало се сунце са кишом и вјетром. Свакодневни борбени покрети и велика преоптерећеност бораца Бригаде, првенствено због развучене територије коју су морали штитити, уз недостатак пушчане муниције, смањивали су ударну снагу Бригаде. Бригада је, у ствари, тих дана нападала само половином свог људства, пошто је други дио људства служио за осигурање њеног десног боба, који се протезао од Билеће, дуж Требишњице, до Ластве. Осим тога, борци су страдали и од велике хладноће, на што је и командант 29. дивизије, Владо Шегрт, који се једно вријеме налазио са Бригадом, у једном свом извјештају указао Штабу 29. дивизије:

»У 12. бригади ових посљедњих дана има велики број смрзавања. Ова смрзавања су мање природе и грипа се појавила у великом броју. Зато не би требало упућивати на више (*мисли се на дуже*, прим. аутора) маршеве батаљона док не прође ова ледена акција«.⁸¹

Послије четничког пораза и бјекства из Зубаца, 6. марта, непријатељ није дуго мировао. Снаге 1. батаљона 369. пука 369. легионарске дивизије из Требиња и четничка Требињска бригада, са укупно око 650 војника, већ 9. марта ујутро напали су јединице Бригаде. Непријатељ се кретао од Арсланагића Моста, Голог Брда и Граба. Вођена је скоро десеточасовна борба на положајима Кокотовица-Рикало (к. 944) - Жељева-Коњско, па је непријатељ на крају одбачен према Требињу. Из строја је избачено десетак непријатељских војника који су били евакуисани. У 1. батаљону погинуо је замјеник командира чете Сабит Бојчић из села Севаћ Њиве, Чапљина, а три борца су рањена. Послије тог пораза легионари су се повукли у Требиње, а четници распоредили на линију Рапти-Чичево-Полице-Горица и у села Долови и Нецвијеће. Наредног дана батаљони су остали на ранијим положајима. Пошто је Бригада имала задатак да по сваку цијену држи Зупце све док дијелови Приморске оперативне групе 2. корпуса не заузму Грахово, требало је офанзивним акцијама приморати непријатеља на дефанзиву. Зато су 11. марта три батаљона Бригаде напала групацију четника, у јачини око 500 војника, који су се налазили на простору Граб-Тули. Покрети батаљона извршени су у 2 сата ујутру, тако да су четници нападнути у зору. Правцем Коњско-Орашје-Тули и Коњско-Град нападао је 2. батаљон, 1. батаљон дејствовао је правцем Коњско-Травни До-Свитавац-(к. 1170) - Граб, док је 4. батаљон напао правцем Рикало (к. 944) - Трескавац (к. 953) - Тули. Осим тога, 4. батаљон је истовремено осигуравао и десни бок Бригаде из правца Требиња и Арсланагића Моста, па је једна његова чета имала задатак да држи правац Рикало-Кокотовица. Легионари су, међутим, нападом од Арсланагића Моста и ударом на поменућу чету 4. батаљона, која још није ни стигла да запосједне линију Рикало-Кокото-

⁸¹⁾ Зборник НОР-а, том IV, кнр. 23, док. 52; Обавјештење команданта 29. дивизије од 10. марта 1944. Штабу Дивизије о ситуацији на сектору Грахово-Вилуси.

вица, угрозili десни бок Бригаде и сами запосјели правац Рикало-Кокотвица-Жељева-Трескавац. Да би вратио ту линију, Штаб Бригаде је ангажовао цијели 4. батаљон са једном четом 2. батаљона, која је била у резерви, што су четници искористили, кренувши и сами у напад са простора Тули-Граб. У борби која је трајала скоро цијели дан легионари су протјерани према Арсланагића Мосту и Требињу. Гонећи четнике, 1. батаљон је упао у село Граб. Непријатељ је имао 7 погинулих и више рањених, док је у Бригади један борац погинуо, а двојица су рањена. Заплијењено је 600 пушчаних метака и 3 товара конзерви. Послије борбе Бригада се смјестила на простору Ластва-Руђин До-Ораховац, гдје је остала и 12. марта. Тог дана на свим секторима Бригаде било је мирно. Само је 13. марта једна мања група легионара, око тридесетак, покушала да од Арсланагића Моста избије на брдо Рикало, али су их снаге 4. батаљона растјерале. Са своје стране, 4. батаљон је у ноћи 13/14. марта напао четнике у селу Турменти и натјерао их у бјекство. Реагујући на тај напад, 14. марта ујутро, око 200 легионара напало је из правца Голог Брда и Арсланагића Моста снаге 4. батаљона на линији Рикало-Жељева, али је 4. батаљон контранападом онемогућио ту акцију непријатеља. Батаљон није имао губитака, док су губици непријатеља непознати. Док је чистио простор Мокри До-Пареш, 3. батаљон је мобилисао 15 нових бораца.

Легионари су уз помоћ четника 15. марта обновили напад на положаје 4. батаљона, крећући се у двије колоне - једном од Арсланагића Моста према брду Рикало и другом од Голог Брда на Жељеву. Уз помоћ минобацача и једног топа, легионари су у први мах успјели да одбаце дијелове 4. батаљона са Рикала и Жељева, али су их брзим противнападом снага 4. батаљона и дијелова 2. батаљона не само одбацили него и натјерали на повлачење. Њемачки легионари су том приликом имали 3 убијена и више рањених, док је у 4. батаљбну погинуо командир вода, Владо Милојевић из села Врањске, Билећа, а два борца су рањена. Заплијењена су 2 коња, 1.000 метака, нишанске справе за тешки минобацач и нешто војничке опреме. Легионари су 16. марта ујутро по трећи пут напали од Арсланагића Моста на положаје 4. батаљона, али и тада без успјеха. Тог дана имали би велике губитке, пошто је Штаб 4. батаљона, очекујући напад, на неколико мјеста поставио засједе, али та варка није успјела јер је једна чета Батаљона преурањено отворила ватру. Легионари су се повукли у неред, без већих губитака. Четврти батаљон имао је двоје рањених.

С обзиром на ширину територије, коју су покривала само три батаљона 12. бригаде, недостатак муниције и сталне нападе непријатеља, Штаб Бригаде је 16. марта затражио од Штаба Приморске оперативне групе да са једном јединицом ојача положај Бригаде у Корјенићима и тиме омогући офанзивно дејство Бригаде на цијелом простору Зубаца. Непријатељ је у јутарњим сатима 17. марта обновио напад, али тада са далеко снажнијом нападачком групом која је бројила око 800 легионара и четника. Вријеме је било сунчано, али је био дубок снијег, који је стварао потешкоће и једној и другој страни и отежавао кретање. Легионарско-четнички напад вођен је концентрично, из четири правца - од Арсланагића Моста, Голог Брда, Тули, Богојевић-Села и Орашја. Борба је вођена до мрака, када је непријатељ разбијен и натјеран у Требиње, уз губитке од 20 мртвих и преко 30 рањених. И Бригада је претрпјела знатне губитке, јер је један вод 1. чете 2. батаљона у јутарњим сатима,

због магле, код села Коњског упао у распоред легионара. У жестокој борби, бранећи по сваку цијену извлачење својих бораца из непријатељских положаја, јуначки су пали командир чете Ђоко Врећа из села Крајковића, Требиње, командир вода и пушкомитраљезац Владо Тркља из Мириловића, Билећа и борци Лазар Капор из Мириловића и Вукашин Николић Вукола из Нових Дулића, Гацко. Кад су истрошили муницију, да не би пали непријатељу у руке Ђоко Врећа се убио из пиштоља, Владо Тркља је бомбама разнио себе и митраљез, а Лазар Капор се убио бомбом. Тешко рањеног Вукашина Николића легионари су предали четницима, који су га одмах стријелили. У тој борби Бригада је имала 4 рањена борца. У извјештају Штаба 12. бригаде о тој и другим борбама које је Бригада водила 17. марта, каже се:

»У овој борби нарочито се истакао наш '2' (*батаљон*) који је у свом задатку дао невиђене примјере упорности. Непријатељ је у овој борби имао најмање 50 губитака од којих као минимум 20 мртвих. Непријатељ је евакуисао коњима погинуле и рањене под заштитом надмоћне артиљеријске ватре. Тек у посљедњем нашем јуришу, који их је нагнао у панично бјекство, непријатељ је оставио на бојишту 6 мртвих . . . Наши губици су 4 погинула и 6 рањених. Међу погинулим је и командир 1. чете '2' (*батаљона*) друг Ђоко Врећа, који је пао у борби прса у прса. Да непријатељ овом приликом није добио такав ударац какав је заслужио, има да захвали помањкању муниције код наших батаљона, нарочито код нашег '2' (*батаљона*) који је тако рећи био остао без метка.«⁸²⁾

О јунаштву Ђоке Вреће и његових бораца записано је и у бојној релацији 29. дивизије за период од 1. до 31. марта 1944. О тој борби се каже:

»16. марта о.г. непријатељ врши концентрацију и 17-ог прије зоре напада са 600 шваба и 500 четника уз јаку артиљеријску припрему. Послије борбе од читавог дана непријатељ је разбијен и стјеран у Требиње па чак и са Арсланагића Моста. Овом приликом један вод 1. чете 2. батаљона 12. бригаде пошао је из села Грабовица за Коњско ради набавке муниције. Ту је запао међу непријатеље и морао се назад пробијати по наређењу водника. Десетар Владо Милидраговић, потрошивши сву муницију из 'шарца', уништио га је, оборио два четника који су га били ухватили, убио их бомбом и измакао сигурној смрти. Командир чете Ђоко Врећа, пушкомитраљезац Владо Тркуља и борци Лазар Капор и Вукашин Николић, који су давали одступницу воду, били су већ опкољени. Борили су се до посљедњег метка и убивши пред собом 15 шваба, Ђоко Врећа се убио из пиштоља, Владо Тркуља метнуо под себе 'шарац' и двије бомбе које су уништиле и њега и пушкомитраљез, друг Капор се такође убио посљедњом бомбом, а Николић је рањен и послије убијен од стране непријатеља. Истог дана код Руђин Дола, кад штаб батаљона наређује повлачење на прихватни положај, десетар Миладин Николић и борци Радован Миладиновић,⁸³⁾ Михајло Шаровић,

⁸²⁾ Зборник НОР-а, том. IV, књ. 23, док. 119; Извјештај Штаба 12. херцеговачке бригаде од 20. марта 1944. Штабу 29. дивизије о борбама на простору Зупци-Корјенићи.

⁸³⁾ Радован Миладиновић из села Турменти-Требиње, као командир вода, био је тешко рањен у јулу 1944. у борби са легионарима, код села Студенци, Невесиње, и од посљедица рањавања умро 29. јула 1944.

Вуко Пикић^{84*} и Миро Перишић враћају курира батаљона са извјештајем: 'Ми се нећемо до мрака повлачити а онда дођите па ћете нас наћи живе или мртве на чуки'. Ови борци су положај заиста и одржали што је у великој мјери олакшало успјех напада читавом батаљону и поразна разбијања непријатеља и гоњење Требињу.⁸⁵

Ни 18. март није прошао без поновног покушаја легионара да овладају Рикалом, али је и тај покушај онемогућен и група од око 100 људи разбијена. Батаљони Бригаде, који су били размјештени на линији Руђин До-Грабовица-Коњско-Ораховац, напали су 19. марта у 20 сати групу од око 300 четника на правцу Граб-Тули-Турменти, разбили је и протјерали према Цивару и Требињу. Четници су имали 3 мртва, док Бригада није имала губитака.

На захтјев Штаба Бригаде, ради појачања њене ударне снаге, Штаб 29. дивизије је 20. марта прикључио Бригади и њен 3. батаљон, који је дотле затварао правац Билећа-Вилуси и био ван борби које је Бригада водила у Ластви, Корјенићима и Зупцима. А те су борбе биле сталне и исцрпљујуће.

»У току борби за ових 25 дана - каже се у извјештају Штаба 12. бригаде - три батаљона ове бригаде, који се налазе овдје на Зупцима, били су изложени огромним напорима, борећи се по врло непогодним теренима и атмосферским приликама свакодневно. Ови напори, хладноћа и губици у борби свели су наше батаљоне на врло мали број бораца употребљивих у борбеној линији . . . Око 20 бораца из сваког батаљона појединачно има у коморама и болници - било да су изнемогли, онеспособљени или болесни. Такво стање свело је наша три батаљона на око 200 бораца укупно, који се могу употријебити у борби. Овдје не узимамо у обзир наш '3' (батаљон) који је код Билеће. Са оваквим изнијетим стањем и расположивим људством водили смо борбе свакодневно са снагама непријатеља, које су снаге често пута биле три пута јаче од наших. Овај дио бораца приморан је да држи свакодневно положаје на прилично дугачкој линији фронта. Немогућност рада у току овог времена као и одсуство већег броја политичких и војних руководилица одразило се негативно на опште стање у Бригади.«^{86^}

Зато је прикључивање 3. батаљона било од посебног значаја за јачање борбеног ефекта Бригаде. Задатак 3. батаљона, односно даљег затварања правца Билећа-Вилуси, преузео је 2. батаљон 10. херцеговачке бригаде, који је због тога привремено стављен под команду Штаба 12. бригаде.

Истог дана, 20. марта, легионари су у 10 сати кренули из правца Тули-Турменти према Зупцима, у двије колоне, али су били одбачени назад. У току напада непријатељска артиљерија из Арсланагића Моста и Требиња тукла је положаје Бригаде, али без успјеха. Непријатељске јединице су и 21. и 22. марта чиниле сличне испаде и покушаје, увијек срачунате да се домогну врха Рикала, али је све било узалуд.

⁸⁴⁾ Вуко Пикић из села Просјек, Требиње, као замјеник политичког комесара чете, погинуо је 29. априла 1944. у борби са легионарима и четницима на Илином брду у Ластви, Требиње.

⁸⁵⁾ Зборник НОР-а, том IV, књ. 24, док. 25; Релација Штаба 29. дивизије од 5. априла 1944. Штабу 2. корпуса НОВЈ о борбама у Херцеговини и на простору Ластва-Зупци у марту 1944.

⁸⁶⁾ Зборник НОР-а, том IV, књ. 23, док. 119.

Не одустајући од иродора из правца Арсланагића Моста, око 100 легионара је 23. марта покушало да избије на врх Рикало. Једна чета 3. батаљона пустила их је да се приближе на око педесетак метара, па онда отворила ватру. У тој борби убијено је 10 легионара и више рањено. Док је трајао напад на Рикало четничка група искористила је прилику и избила у Богојевић-Село, одакле их је 1. батаљон натјерао у бјекство према Грабу. У борби је заплијењен лаки минобацач. Да би одговорила на сталне нападе Нијемаца и четника Бригада је истог дана увече, у 21 сат, напала четнике који су држали положаје у селима Тули и Турменти. У нападу су учествовале двије чете 4. батаљона и по једна чета 1. и 3. батаљона. Убијен је један четник, али акција у цјелини није успјела због помањкања везе међу четама. Бригада није имала губитака.

Сљедећа два дана, 24. и 25. марта, били су мирни. Већ 26. марта око 8 сати непријатељ је поново напао од Арсланагића Моста на брдо Рикало. Био је то још један уобичајени испад у којем су 2 легионара убијена, а више је рањено. Заплијењено је 800 пушчаних метака. Истог дана у 21 сат 1. батаљон, заједно са по двије чете 2. и 4. батаљона и једном четом 3. батаљона, напали су групу од око 400 четника и 100 легионара, који су се налазили на простору Граб-Куња Главница-Крај-Тули-Турменти-Рапти. Поменутих 100 легионара стигло је истог дана у село Тули и придружило се четницима, који су се већ налазили на том простору, с намјером да 27. марта концентрично нападну Бригаду. Иако је напад јединица Бригаде био изненађујући по непријатеља, борба је потрајала скоро цијеле хладне и вјетровите ноћи, али непријатељ није био разбијен. Пред зору, кад је борба престала, нађена су два убијена четника, а један је заробљен. Заплијењена су 2 италијанска пушкомитраљеза, 5 пушака и 800 метака, пољска телефонска централа и нешто хране коју су четници тог дана примили од Нијемаца. У борби је погинуо замјеник командира чете у 1. батаљону Владо Самарџић из селаЉути До, Столац, а један борац је лакше рањен. Сљедећа два дана, 27. и 28. март, прошли су без борбе. Бригада је тада имала податак, према изјави заробљеног четника, да ће непријатељ са јачим снагама напасти Бригаду 29. марта. Тако се и догодило. У рано јутро легионари и четници су извели један од најснажнијих напада тих дана, у којем је укино учествовало око 900 војника - око 750 њемачких и око 150 четника. У 6 сати ујутру око 300 легионара и 100 четника напали су положаје 3. и 4. батаљона у Руђин Долу и Грабовици, а око 11 сати четници су кренули из правца Граба у напад на 2. батаљон, који се налазио на положајима Коњско-Убли. Против 3. и 4. батаљона, који су бранили врх Рикало, непријатељ се кретао у три колоне - једна од правца Арсланагића Моста, друга од Голог Брда и трећа из правца Турменти-Трескавац. Тај концентрични напад непријатеља подржавала је јака артиљеријска и минобацачка ватра. Жестока борба потрајала је до 16 сати. Нарочито су били упорни јуриши легионара на положаје које је на Рикалу држао 3. батаљон. Тек након десеточасовне борбе легионари и четници су приморани на повлачење према Арсланагића Мосту и Голом Брду. Њихови губици били су велики, око 50 убијених и рањених, које су највећим дијелом успјели да евакуишу приликом повлачења. Пронађено је 8 мртвих легионара, од којих је један био официр. Бригада је имала 6 погинулих и 6 лакше рањених. Међу погинулима били су и замјеник командира чете Јефто Иванковић из Врпоља, Требиње, командир вода Милан Дучић из Подвора, Требиње

и политички делегат вода Обрад Ђапин из Домашева, Требиња као и борци Свето Чуквас Цветко из Пијавица, Требиње, Никола Поповац из Шћенице, Требиње - сви из 3. батаљона, као и командир вода у 2. батаљону Ђорђе Влатковић из Марић Међине, Требиње. Заплијењен је један пушкомитраљез »шарац«, машинка, пиштољ »парабелум«, 6 пушака и нешто пушчане муниције.

И о тој тешкој борби и храбрости бораца и старјешина 3. батаљона остао је запис прибиљежен тих дана и објављен у листу »Млада Херцеговина«, гласилу Обласног одбора УСАОЈ-а за Херцеговину. Под насловом »Млади Љубомирци служе примјером«, забиљежено је:

»Жељева и Рикало неће више никад доживјети такав херојски дан. Подвизи јуначких Љубомираца, бораца 3. батаљона 12. бригаде, остаће за сва времена урезани у камену ових двеју чука на Зупцима. На нашем лијевом крилу четници отпочеше са нападом. Мучки као и обично они су покушали иза леђа да нас изненаде и тако помогну своје њемачко-ушашке господаре. Није им успјело. Водник Милан Дучић жртвује свој живот да би спасао остале другове и пребацује се са пушкомитраљезом бандама за леђа. За то вријеме борба на Жељеву добија свој одлучујући карактер. Већ су се наши измијешали с непријатељем који почиње да одступа. Из једног бункера упорно дјелује фашистички 'шарац' . . . Омладинац Јефто Иванковић, замјеник командира чете, са петорком полази да га ликвидира. Смјелим продором, на јуриш, упадају ови јунаци међу непријатеља. Друг Јефто бива тешко рањен, али је непријатељ уништен. Пет фрицева кркља у посљедњем ропцу, међу њима и један официр . . . Преко педесет фашистичких гадова ваља се по снијегу мртво или рањено, али нажима ни то још није доста. По цијену властитог живота жељезни борци Никола Поповац, Обрад Ђапин и Светко Чуквас не престају да истребљују пљачкаше и целате своје земље. На њиховим лицима, пред саму смрт, читали смо колико су им слобода и част свога народа изнад свега, па и изнад живота.«

Као што се да закључити из операцијског дневника Бригаде, њен основни задатак за све вријеме боравка у Корјенићима и Зупцима, а то је потрајало преко мјесец дана, сводио се на чишћење тог простора од четника и спријечавање продора непријатеља према Вилусима. Тиме се жељело омогућити Приморској оперативној групи 2. корпуса да слободно дејствује према Грахову и Јадранској обали и да, по могућности, ослободи Грахово. Бригада је свој задатак до краја успјешно обавила, без обзира што је била приморана да свакодневно води борбу против њемачких и четничких јединица које су дејствовале из Требиња. Будући да су у тим борбама, скоро до посљедњих дана рата, била ангажована само три батаљона (*3. батаљон је затварао правац Билећа-Вилуси*), од Бригаде и њеног цјелокупног састава тражен је максималан напор у сваком погледу. Иако са три ослабљена батаљона, Бригада је са успјехом извршила задатке који су се односили на војна дејства, али није имала ни могућности нити времена да се озбиљније политички ангажује на тако широкој ослобођеној територији. Бригада, наиме, због сталних борби и потреба за сваком борцем, није могла никог одвојити за рад на терену. Стање је било утолико теже што Обласни комитет КПЈ за Херцеговину

није благовремено реаговао, нити у току марта 1944. послао партијског и политичког радника који би се ангажовао у раду на ослобођеној територији. Владо Шегрт, командант 29. дивизије, који се у то вријеме налазио са Штабом 12. бригаде, указивао је више пута на тај проблем и тражио да неког пошаљу. У извјештају од 14. марта 1944. Штабу 29. дивизије он пише:

»Другу Црnome (*Васо Мискин Црни, секретар Обласног комитета КПЈ за Херцеговину*, прим. аутора) реците да на сектору Ластва-Зупци нема ниједан позадински радник. Ово је по моме мишљењу велики пропуст, јер наше јединице држе овај терен скоро 20 дана. Бригада не може у позадини да ради због сталне бојне готовости, јер ови вражиновци (*мисли се на легионаре 369. дивизије, назване 'вражија'*, прим. аутора) из Требиња покушавају чешће да их одбаце са овог сектора.«⁸⁷

Владо Шегрт се на то питање враћа и у извјештају од 17. марта 1944. и каже: »Другу Црном поново реците да ли мисли икога да шаље на овај сектор . . . По читавим селима општине Ластва, која је ослобођена, и дијеловима зубачке општине нико нема да проговорипусту ријеч. Бригада не може да ради у позадини зато што има свакодневну борбу и везана је чисто за положај.«⁸⁸ Управо у томе је главни разлог што 12. бригада у том периоду, од преко мјесец дана колико је боравила на простору Ластве, Корјенића и Зубаца, територији чије је становништво у основи било партизански предјељено, није успјела да мобилише онолико бораца колико је реално могла. Долазак Бригаде на тај терен, који су четници сматрали својом неосвојивом тврђавом, снажно је уздрмао морал четника и разбио њихове лажи о НОВЈ. Међутим, све те повољности нису искоришћене за omasовљење Бригаде. О томе Данило Комненовић и Мухарем Кресо, између осталог, закључују да је »придавање 12. херцеговачке бригаде Приморској оперативној групи спутало борбени маневар 29. дивизије широм херцеговачког оперативног подручја« и да »постављање задатка 12. херцеговачкој бригади од стране штаба Приморске оперативне групе да брани током марта (1944) простор Корјенићи-Зупци није одговарало реалним потребама ситуације нити духу маневарске борбе«, због чега је 12. бригада »у држању положаја око Требиња претрпјела тешке губитке у људству« тако да се »од тог потреса дуго времена није опоравила.«⁸⁹ Почетак разријешења те ситуације, неповољне по Бригаду, наступио је кад је дошло до помјерања Приморске оперативне групе од Грахова према долини Зете, када је 12. бригада, 30. марта 1944, враћена у састав своје 29. дивизије и помјерена са истуреног простора Корјенића и Зубаца. Извршавајући наређење, 12. бригада је 30. марта у 6 сати ујутру извршила покрет и размјестила се у селима Граховац (2. батаљон), Ројевићи (1. батаљон), Клобук (3. батаљон), Вилуси (4. батаљон без једне чете и Штаб Бригаде), Зебљак (једна чета 4. батаљона) и Мокри До (2. батаљон 10. бригаде, који се привремено налазио под командом Штаба 12. бригаде). На тај начин приступила је извршењу новог задатка - затварању правца Грахово-Вилуси,

⁸⁷ Зборник НОР-а, том I У, књ. док. 67; Обавјештење команданта 29. дивизије од 14. марта 1944. Штабу Дивизије о ситуацији на простору Граб-Вилуси.

⁸⁸ Зборник НОР-а, том IV, књ. 23, док. 90; Извјештај команданта 29. дивизије од 17. марта 1944. Штабу Дивизије о ситуацији на сектору Требиње-Вилуси-Грахово.

⁸⁹ Данило Комненовић-Мухарем Кресо, н. дј., стр. 193.

Ластва-Вилуси и Билећа-Вилуси. И 31. марта Бригада је била на истом простору, без борби. За то вријеме Нијемци и четници из Требиња поново су запосјели Ластву и Зупце, инсценирајући артиљеријском и митраљеском паљбом борбу које није било, јер се 12. бригада више није налазила на том терену.

Задачи 12. бригаде на тој територији и даље били су дефанзивног карактера, са ишчекивањем повољне прилике да се пређе у напад. Без обзира на повремено помјерање батаљона и њихов међусобни распоред, суштина те дефанзивно-офанзивне тактике сводила се на држање основне линије, која је почињала од Клобука (к. 956) и ишла преко Доброг Дуба, Зебљака и Граховца до Загоре. Држање те линије било је услов да се одрже Вилуси и Осјеченица и омогући Бригади да својим нападом примора непријатеља да и сам из напада прелази у одбрану, а самим тим и мијења своје офанзивне планове. Поред своја четири батаљона, с тим што се једна чета 1. батаљона још није вратила са специјалног задатка из Босне, Штаб 12. бригаде привремено је имао под својом командом и два батаљона 10. херцеговачке бригаде (2. и 4. батаљон). Иако су и бројно стање и расположиво наоружање 12. бригаде били тада слабији него раније⁹⁰, (батаљони су имали у просјеку по 125 бораца са уобичајеним наоружањем, по батаљону, поред пушака, 9 пушкомитраљеза, једним митраљезом, једним тешким и лаким минобацачем уз велики мањак пушчане муниције), а ширина простора који је покривала велика, 12. бригада је, ипак, уз садејство два батаљона 10. бригаде могла да изврши свој основни задатак. Она је располагала знатним војним искуством, борбеност је била на висини, а морал јединица чврст. То нису могли да умање нити да доведу у питање ни новомобилисани борци, који још нису посједовали потребно искуство и чврстину и који су због тога понекад дезертирали. У том погледу управо је март 1944. био критичан, јер је тада, због свакодневних борби, слабе исхране, умора и четничке пропаганде која је била од иресудног значаја за највећи дио дезертера који су у бригаду тек ступили (углавном у фебруару 1944) па се брзо и лако деморалисали, из Бригаде дезертирало 37 бораца. Од старих бораца ни ко није био дезертирао.

Прва четири дана априла 1944. године није било већих војних дејстава. Са два батаљона Бригада је држала линију Добри Дуб-Клобуци-Зебљак, а са друга два линију Грахово-Калопер (к. 1169). Под команду Штаба Бригаде 1. априла стављен је и 4. батаљон 10. бригаде. Пошто су четници уз помоћ окупатора почели са оправком дрвеног моста преко Требишњице у Ластви и пошто се припремао напад на Вилусе, о чему је Штаб Бригаде успио да са терена добије потребне информације, двије чете 3. батаљона и двије чете 4. батаљона добиле су наређење да нападну непријатеља у Ластви и поново поруше мост. Напад је извршен у ноћи 3/4. априла. Непријатељ је протјеран из Ластве, а мост поновно порушен. Тиме су, а да при томе Бригада није имала губитака, поремећене припреме непријатеља за његов наступ на Вилусе из правца Ластве. Према информацијама до којих је Штаб Бригаде дошао 4. и 5. априла могло се закључити да непријатељ припрема синхронизовани напад на Бригаду и из правца Ластве и Требиња и из правца Грахова. Информације су указивале на пристизање њемачко-четничких појачања у Грахово, која су

Архив VII, рег. бр. 5-6, к. 1151/1; Релација о операцијама и раду 12. херцеговачке бригаде од 1. до 31. марта 1944.

процјењена на око 700 легионара и четника. Окупаторске снаге из Требиња поновно су 5. априла запосјеле село Ластву, концентришући тамо око 1.500 својих војника и четника који су припадали 1. батаљону легионарске 369. дивизије и четничке Требињске бригаде. Истог дана непријатељ је са двије артиљеријске батерије почео да туче положаје Бригаде на Клобуку (к. 956), што је био знак да се из правца Ластве припрема директан напад непријатеља. Напад је почео 6. априла у 6 сати, када су према положајима 12. бригаде кренуле њемачко-четничке снаге. У нападу је учествовало око 800 војника. Истовремена жестока ватра из двије артиљеријске батерије давала је снажну подршку непријатељској пјешадији која се кретала према положајима 3. и 4. батаљона Бригаде на Застрму (к. 706) испред Клобука. Мада су били два-три пута бројнији и уз артиљеријску подршку, легионари и четници су пред крај дана, након више противнапада батаљона Бригаде, одбачени према селу Јазини. О томе се у извјештају Штаба Бригаде, између осталог, каже:

»Држање ова два батаљона (3. и 4. батаљона Бригаде, прим. аутора) у борби било је невјероватном упорношћу и борбеношћу. Било је примјера херојске борбе код бораца 3. батаљона и ми смо мишљења да би батаљон требало похвалити од стране штаба Дивизије.«⁹¹

У борбама око Клобука легионари и четници имали су око 30 избачених из строја и два погинула официра. Батаљони Бригаде имали су 3 погинула и 3 рањена борца. Међу погинулима били су и командир вода 3. батаљона Ристо Дурсун из Угараца, Требиње, као и замјеник командира чете у истом батаљону Михајло Вучинић Милан из Паника, Билећа, који је од тешких рана умро дан касније у бригадној болници у Вилусима.

Скоро у исто вријеме кад је почео њемачко-четнички напад из Ластве четири ојачане чете њемачког 363. и 334. гренадирског пука 181. дивизије и око 1.000 четника Вучедолске бригаде кренули су из Грахова, уз подршку десетак артиљеријских оруђа и минобацача и наметнули неравнотравну борбу 1. и 2. батаљону Бригаде. Под жестоком нападом нашао се 2. батаљон, који је држао положај на коти Орао (к. 1056), бранећи пут према Осјеченици. Да би олакшао положај 2. батаљона, Штаб Бригаде је у борбу убацио и 2. батаљон 10. бригаде, који је, иначе, био у резерви. Радило се, у ствари, о противнападу на десно крило непријатеља, који је требало да изведу 1. батаљон 12. бригаде и 2. батаљон 10. бригаде, правцем Бобјер-Калопер и тиме олакшају положај 2. батаљона 12. бригаде на коти Орао. Противнапад није успио због неусклађености дејстава батаљона и због продора бројно јаке колоне непријатеља из Грахова у рејон Загоре. У току жестоке цјелодневне борбе положај коте Орао је најпре изгубљен, али је потом јуришем бораца 2. батаљона 12. бригаде поново враћен. У тој борби, 6. априла, која је трајала до у ноћ, борци 2. батаљона 12. бригаде истакли су се јунаштвом. О томе се у извјештају Штаба 12. бригаде Штабу 29. дивизије каже:

»Упорност нашег 2. батаљона, његова борбеност и пожртвовање бораца који су вршили неколико узастопних јуриша да би извукли мртвог друга и рањену другарицу, који су остављени у једној кући

⁹¹) Зборник НОР-а, том. IV, књ. 24, док. 44; Извјештај Штаба 12. херцеговачке бригаде од 8. априла 1944. Штабу 29. дивизије о борбама на простору Височник-Шеховић, Главница-Клобук и Орао-Загора.

испод коте Орао, беспримјерна је и ми смо мишљења да би овај батаљон требало да буде похваљен од стране тог штаба».⁴²⁾

У одбрани положаја на koti Орао и поновљеним јуришима и контра-јуришима, 2. батаљон Бригаде имао је 6 погинулих. Пали су командир чете Петар Капор из Мириловића, Билећа, политички комесар чете Ристо Башић из Церовца, Требиње, политички делегати вода Панто Средановић из засеока Вучја у Ластви, Требиње и Гашо Милидраговић из Облог Брда, Билећа, командир вода Миладин Николић из Нових Дулића, Гацко и борац Тодор Шуковић из Цернице, Гацко, који су покушали да извуку своје рањене другове. Тешко је рањен храбри пушкомитраљезац Радован Миладиновић из села Турменти и Даринка Крунић из Јасена, Требиње, референт санитета у 2. батаљону, коју су четници касније заробили и након тешког мучења у селу Згоњеви код Требиња убили неколико мјесеци касније - 18. августа.

Борци 1. чете 2. батаљона свог погинулог командира и тешко рањене политичког комесара Ристу Башића и Даринку Крунић склонили су у кућици која је била на ничијој земљи - између непријатељских положаја и положаја јединица 2. батаљона, а на свега 250-300 метара од непријатеља. Непријатељ је на сваки начин, мада безуспјешно, покушавао да се приближи тој кући и домогне рањеника. И борци 2. батаљона су то покушавали у више наврата, али им непријатељ јаком концентричном ватром то није дозвољавао. Борци 2. батаљона су одлучили да у току дана непријатељу ни по коју цијену не дозволе приближавање кући и да се, кад падне мрак, рањеници извуку. Групу која је добила задатак да онемогући приближавање непријатеља кући водио је командир вода, омладинац Миладин Николић, који се и раније више пута истакао храброшћу. Памтили су се његови јуриши и освајање четничког бункера на Осмић гомилама у Врањској код Билеће, његов упад у четничко утврђење на Хаџибеговом брду код Билеће и протјеривање четника, затим заустављање, заједно са групом бомбаша, јуриша легионара на Кокотовицу (тт 779) у Зупцима и њихов изгон према Арсланагића Мосту тако да нису стигли евакуисати ни своје погинуле. Миладин Николић са пушкомитраљесцем Радованом Миладиновићем и групом бораца успио је до касно послје подне одолити свим покушајима непријатеља, све док непријатељ није појачао напад и ватром из неколико минобацача више пута директно погодио митраљеско гнијездо и ућуткао митраљеску ватру. Тада је смртно погођен Миладин Николић, а тешко рањен Радован Миладиновић. Нијемци и четници су у тим борбама за коту Орао имали 30 мртвих, од којих је 15 било из четничке Вучедолске бригаде. Четници су имали и 30 рањених. Због велике премоћи непријатеља у људству и наоружању, које је укључивало и артиљерију, те потпуне исцрпљености и онако малог броја бораца и врло тешког стања са муницијом, командант 29. дивизије Владо Шегрт наредио је да се 12. бригада извуче на нову линију и тиме избјегне директни и надмоћни удар непријатеља. Осим тога, било је очигледно да се непријатељ жели по сваку цијену пробити до Вилуса и избити на комуникацију Вилуси-Никшић. Зато су 6. априла увече 3. и 4. батаљон пребачени на простор Дрпе-Тупан, 2. батаљон у Ријечане, док је 1. батаљон задржан у резерви. Штаб Бригаде је са бригадном болницом, 7. априла ујутро, прешао из Вилуса у Ве-

⁴²⁾ Исто.

лимље. Тако је њемачко-четничка група из Грахова могла у ноћи 6/7. априла да посједне Осјеченицу, гдје је поставила два артиљеријска оруђа, а 7. априла увече да уђе у Вилусе.

Непријатељска група која је из правца Ластве (Требиња) стигла у Вилусе није се ту дуго задржала јер се бојала за безбједност ослабљеног гарнизона у Требињу, па се 8. априла, заједно са требињским четницима, преко Ластве вратила у Требиње. Имали су за то и конкретан разлог јер су се дијелови 10. херцеговачке бригаде и Јужнохерцеговачког партизанског одрса појавили у близини Требиња, извршавајући наређење Штаба 29. дивизије који је тим маневром желио и успио да растерети притисак на 12. бригаду. Батаљони 12. бригаде остали су 8. априла на ранијем простору, држећи ноложаје на линији Дрпе-Тупан-Штрбац-Ријечани и затварајући комуникацију која од Осјеченице води према Никшићу.

Од 7. до 11. априла није било значајних догађаја нити промјена, па су та два-три дана искоришћена за кратак предах.бораца. Други батаљон 10. бригаде, који је привремено био под командом Штаба 12. бригаде, упућен је 8. априла на простор Вратковићи-Казанци и поново стављен под команду своје матичне бригаде. Легионари и четници предузимали су тих дана појединачне, али сасвим безначајне и безуспјешне испаде према положајима 12- бригаде. Стицао се утисак да је непријатељ био несиГурањи бпрезан, поготово након одласка своје главнине, која се 8. априла из Вилуса вратила у Требиње. Дванаеста бригада била је тада размјештена у селима Дрпе"(3. батаљон), Тупан (4. батаљон), Ријечани (2. батаљон), и Штрбац-(1. батаљон као бригадна резерва). Штаб Бригаде налазио се у Велимљу. У Пилатовцима се налазио 4. батаљон 10. бригаде, који је и даље остао под командом Штаба 12. бригаде и имао задатак да затвара правац од Билеће.

Према томе, послје напуштања Осјеченице и Вилуса, 12. бригада је затварала правце од Вилуса ка Никшићу и Велимљу. Ради појачања правца од Осјеченице према Никшићу, 1. батаљон 12. бригаде је 11. марта рокиран у Подбожур, 3. батаљон у Јабукe, а 5. батаљон 10. херцеговачке бригаде, који је 11. априла привремено стављен под команду Штаба 12. бригаде, лоциран је у Дрпе, на мјесто 3. батаљона 12. бригаде. Из Тупана је 4. батаљон истог дана рокиран у Штрбац и ту стављен у резерву. Бригада је, према томе, била размјештена на простору Јабукa-Божурево Брдо-Ријечани, н^стављајући одбрану комуникације Осјеченица-Никшић, док се батаљон из резерве могао у случају потребе употребити у правцу Вилуса и Подбожура. Све прикупљене информације са терена, као и неке добијене директно из Билеће, указивале су да окуцатор по сваку цијену намјерава да се пробије у Никшић.^{9,1} Већ 12. априла то је потврђено јер су Нијемци и четници Вучедолске бригаде, у јачини око 200 војника, напали положаје Бригаде на Кешелевој Градини (к. 1006) и Црном Осоју (к. 905). У првом налету непријатељ је успио да овлада тим положајима, али је брзим противударом одбачен у Вилусе. Четници су у тој борби имали 4 убијена и 6 рањених, док је Бригада имала два рањена борца.⁹⁴ Желећи да одржи додир с непријатељем, 4. батаљон 12. бригаде је 12. априла извршио препад на непријатеља у

⁹³) Зборник НОР-а, том IV, књ. 24, док. 58; Обавјештење команданта 29. дивизије од 12. априла 1944. Штабу Дивизије о ситуацији на сектору Вилуси-Грахово.

⁹⁴) Зборник НОР-а, том. IV, књ. 24, док. 63; Извјештај команданта 29. дивизије од 13. априла 1944. Штабу Дивизије о борбама на Кешелевој градини и код Ријечана.

рејону Вилуса. Непријатељ је реаговао жестоком минобачачком ватром. Пошто се радило само о препаду, 4. батаљон се повукао без губитака и смјестио у село Дрпе, гдје се до тада налазио 5. батаљон 10. херцеговачке бригаде који се тог дана вратио у састав своје бригаде. Препад на непријатељско упориште у Вилусима поновљен је у јутарњим сатима 15. априла, а извела га је једна чета 2. батаљона, док је 1. батаљон напао посаду у Осјеченици и овладао селима Загора и Бобјер. Заробљен је један четник, а батаљони Бригаде нису имали губитака. Та активност јединица Бригаде била је, у ствари, насилно извиђање како би се дошло до прецизније процјене снага којима је непријатељ располагао у Вилусима и Осјеченици. Послије тих напада јединице Бригаде су се повукле на своје полазне положаје. Сљедећа два дана, 16. и 17. априла, није било борби. Извиђачки дијелови Бригаде, као и информације са терена, говорили су о припремању окупатора да напусти Вилусе и Осјеченицу, што се заиста и догодило у ноћи 17. априла. Непријатељ, користећи се заштитом четника Вучедолске бригаде, извукао из Вилуса и Осјеченице према Грахову и Боки. У Вилусима је остало око 300 четника. Штаб 12. бригаде је одлучио да одмах нападне четнике и поврати Вилусе. Зато је 18. априла извршена припрема батаљона, а 19. априла у 2,30 сати ујутро сви батаљони Бригаде прешли су у напад.⁹⁵ Разбивши четнике најприје на линији Броћанац-Калопер, Бригада је у једном налету заузела Добри Дуб (4. батаљон), Клобук (2. батаљон), Омутић (3. батаљон) и кобу Орао (1. батаљон). Четници капетана Ивана Јаничића, команданта Вучедолске бригаде, одступили су безглаво, пружајући само спорадичан отпор и бјежећи према Билећи, Ластви и Грахову. Бригада није имала губитака, а изгледа да су и четници, захваљујући бјекству, прошли без губитака. Заплијењени су митраљез, пушка и 500 пушчаних метака.

Тако је 12. бригада 19. априла повратила Вилусе и остале положаје на којима се налазила до 6. априла. Штаб Бригаде поновно се вратио у Вилусе, а батаљони су распоређени у села Клобук (4. батаљон, са задатком затварања правца од Ластве), Граховац (3. батаљон, са задатком осигурања правца од Грахова и Бојањег Брда и држања истурених дијелова на висовима Омутићу (к. 1087) и Орлу (к. 1056) и Загору (1. батаљон, са задатком контролисања правца од Грахова). Други батаљон стављен је у бригадну резерву и задржан у Вилусима, али је једну чету држао у селу Долови.

Од 19. до 23. априла на сектору Бригаде није било никаквих значајнијих промјена. И Нијемци и четници у Грахову и Ластви били су тих дана пасивни, што су јединице Бригаде искористиле за темељитији претрес цијелог терена на којем су се налазиле. Том приликом пронађено је нешто скривеног оружја и муниције (митраљез »брета« са 10.000 метака, 500 пушчаних метака и др.). Четврти батаљон и дијелови 2. батаљона Бригаде напали су 24. априла четнике Требињске и Вучедолске бригаде у Ластви. Главни разлог за тај напад и за поновни продор у Ластву била је набавка хране, али се у томе није успјело јер је, како се каже у извјештају Штаба Бригаде од 25. априла, »непријатељски расположено станов-

⁹⁵ Зборник НОР-а, том IV, књ. 24, док. 88; Извјештај команданта 29. дивизије од 19. априла 1944. Штабу Дивизије о заузимању Вилуса и распореду 12. херцеговачке бригаде на простору Клобук, Граховац, Загора, Вилуси.

ништво све побјегло и са собом евакуисало храну».⁹⁶¹ Четници су пружили јак отпор, али су ипак морали да се повуку са положаја на линији Црвено Брдо-Височник-МДхала (к. 506) - Доња Ластва, на линију Будинье-Кучма (к. 800). Будући'да батаљони нису имали наређење да даље гоне непријатеља, а и свитало је, чиме би се нашли на отвореном простору и били изложени удару ватре непријатеља, вратили су се. Тај напад дијелова бригаде трајао је до зоре 25. априла. У тој борби 4. батаљон изгубио је једног борца, а убијено је и рањено 6 четника. Вјероватно да би умањили притисак 12. бригаде према Ластви, око 300 четника из Билеће напало је 1. батаљон 12. бригаде у Пилатовцима, али без успјеха. Три слједећа дана - 26, 27. и 28. априла - није било промјена. Бригада је остала на ранијим положајима, с тим што је 3. батаљон након доласка дијелова 6. црногорско НОУ бригаде рокиран у Долове и Зебљак. Иако та три дана није било борби, дубоким извињањем према непријатељу и на основу информација са терена могло се закључити да се у најскорије вријеме може очекивати нови концентрични напад непријатеља - један на снаге Бригаде на Клобуку, а други на снаге 6. црногорске бригаде око Грахова. Штаб 12. бригаде је зато већ у први мрак 28. априла из резерве пребацио свој 2. батаљон на Клобук и тиме ојачао положај 4. батаљона који се тао налазио. У наређењу команде четничког Требињског корпуса, од 27. априла, о томе се каже:

»Сутра 28. о.м. у 24 часа, односно 29-ог у 00 час(ова), сви делови Требињске и Вучедолске бригаде нападају из правца Ластве и Грахова. По избијању у Вилусе и покрету напред бићете извештени како би отуда могли дејствовати у правцу Пилатоваца и Мокрог Дола.»⁹⁷¹

У већ помињаној монографији о 29. херцеговачкој дивизији о борби на Клобуку је речено:

»У иериоду до 28. априла штаб 12. бригаде је утврдио нове ирипреме непријатеља у рејонима Ластве и Грахова за напад према Вилусима. Очекивани напад из Ластве наредногјутра сачекан је припремљеном двостраном засједом на Клобуку. Засједа је организована ноћу 28/29. априла снагама 4. и 2. батаљона са планом да се непријатељ дуж гребена Клобука упусти у њихов распоред. Борбено осигурање, јачине једне десетине, имало је при наиласку нападача да фингира панично бјегство ради навлачења непријатеља у засједу. У свитање 29. априла легионарско-домобранске батерије из Ластве засуле су концентричним плотунима гребен Клобука. Одмах је услиједио напад око 700 четника Требињске и Вучедолске бригаде, који су дуж гребена улазили у засједу. Оба батаљона прешла су у једновремени јуриш на бокове четничког нападаог поретка дуж гребена. Изненадни удар на бокове унио је међу четнике велики метеж који се претворио у безглаво бјекство према Ластви. Гоњени су до Јазине. Тако је заузета Жупа корјенићка. Губици четника: 5 убијених, 9 рањених, 2 заробљена. Из 2. батаљона 12. бригаде у борби на Клобуку погинуо је један командир вода (*Вуко Пикић из Просјека, Требиње, био је тада замјеник политичког комесара чете у 2. батаљону* - прим.

Зборник НОР-а, том. IV, кн>. 24, док. 121; Извјештај Штаба 12. херцеговачке бригаде од 25. априла 1944. Штабу 29. дивизије о нападу на четнике на положај} Црвено брдо-Височник-Махала-Доња Ласта и о ситуацији на сектору Грахова.

⁹⁷¹ Архив VII, рег. бр. 5/6, к. 1151/1; Наређење команде четничког Требињског корпуса од 27. априла 1944.

аутора). Непријатељ је избјегао теже губитке захваљујући томе што је засједа 12. бригаде прешла у јуриш иешто раније, па је захваћен само најистуренији четнички дио; затим слаба видљивост у магли праскзорја умањила је ефикасност ватре, а 4. батаљои се није могао потпуније испољити због истовремене појаве четника иза њихових леђа, од Парешког Дола.«⁹⁸⁾

У тој борби заплијењени су италијански пушкомитраљез са 500 метака и пушка. Борби није било 30. априла, изузев што су њемачке батерије из Ластве испалиле преко 50 граната на положаје 2. и 4. батаљона на Клобуку, али батаљони нису имали губитака.

Двомјесечна одбрана дијела ослобођене територије, најприје на простору Ластве, Корјенића и Зубаца, а затим Вилуса, те скоро свакодневне мање или веће борбе са окупатором и четницима довели су не само до смањења броја људства у 12. бригади него и до врло озбиљне несташице муниције. Она је на махове била чак критична, што је ватрену снагу Бригаде понекад сводило на минимум. Несташица муниције је и психички негативно дјеловала на борце и слабила њихов морал и борбену готовост. Из прегледа бројног стања људства, наоружања и коња 12. бригаде 30. априла 1944. године види се да је бригада на лицу мјеста имала 494 борца (од тога 19 жена), у расходу 84 борца (од тога једна жена). Располагала је укупно са 400 пушака, 34 пушкомитраљеза, 5 митраљеза типа »брета«, 4 тешка минобацача са 138 мина и 9 лаких минобацача са 375 мина. На 361 пушку калибра 7,9 мм и 26 пушкомитраљеза који су, такође, трошили муницију калибра 7,9 располагало се са свега 7.590 метака. Кад се узме у обзир колико је од тог броја метака требало одвојити за пушкомитраљезе, онда је јасно по колико је метака остајало сваком борцу за његову пушку и колико је сваки борац морао да води рачуна прије него што потроши и један од својих десетак метака којим је евентуално располагао. Поред тог наоружања у Бригади је било још 5 машинки са 210 метака, 56 пиштоља разних типова са 487 метака и 511 ручних бомби.⁹⁹⁾

Први дани маја протекли су без борби. Први батаљон (без једне чете) био је у Пилатовцима, 4. батаљон (без једне чете) у Броћанцу, одакле је контролисао прилазе електричној централни на Требишњици и имамо да послужи за евентуалне интервенције према Билећи и Ластви, 2. батаљон (ојачан четом 4. батаљона) налазио се на линији Добри Дуб-Клобук-Зебљак, са задатком да затвара правац од Пареша, Ластве и Нудола, док је 3. батаљон држао линију Омугић-Орао, односно Граховац-Осјеченица, затварајући правац од Грахова. Први мај прослављен је у свим батаљонима Бригаде. Већ 30. априла у 20.30 сати засјале су ватре на висовима на секторима свих батаљона Бригаде, а на сам дан Првог маја у батаљонима су одржани свечани зборови и приредбе на којима су, поред бораца и старјешина, учествовали и мјештани. Мали одзив мјештана био је код батаљона који су били стационирани према Ластви и Грахову, док је у селу Пилатовци првомајској свечаности при-

⁹⁸⁾ Данило Комненовић-Мухарем Крео, н. дј., стр. 200-201.

⁹⁹⁾ Зборник НОР-а, том IV, књ. 24, док 164; Бројно стање људства, наоружања и коња 12. херцеговачке бригаде 30. априла 1944. године.

суствовало око 200 мјештана, нарочито омладине. У Вилусима, гдје се налазио Штаб Бригаде, организована је усијела приредба на којој је наступила тек формирана дилетантска група Бригаде са хором.

Нове припреме непријатеља у Ластви и долазак жељезничке композиције са ратним материјалом и нешто људства запажени су 3. маја. Штаб Бригаде је закључио да се ради о припремама за нови напад непријатеља на јединице бригаде и наредио је 3. батаљону да у ноћи 4/5. маја нападне групу од 200 четника коју је водио Иван Јаничић, командант Вучедолске бригаде, а која је била концентрисана у Заслапу и Нудолу. Напад 3. батаљона потпуно је успио, тако да та четничка група није могла да узме учешћа у нападу који је почео 5. маја у 5.30 сати. Штаб Бригаде је у току исте ноћи извео 4. батаљон на Клобук и заједно са 2. батаљоном припремио засједу главнини четничких снага на правцу Мркајићи-Горњи Клобук, која је у јачини од око 600 војника кренула 5. маја ујутру из Ластве, уз јаку артиљеријску и минобацачку подршку. Бочним једновременим нападом 2. и 4. батаљона Бригаде четници су изненађени, разбијени и натјерани у бјекство према Ластви. У једночасовној борби на Клобуку четници су имали 8 убијених, 15 рањених и 2 заробљена. Заплијењени су италијански пушкомитраљез, машинка, 6 пушака, пиштољ, дурбин, 500 метака, 10 ручних бомби и други војни материјал. Међу погинулим четницима били су по злу познати Ђорђе Крсто Тица из Зубаца и Гојко Средановић из Ластве. Батаљони су имали једног лакше рањеног и двојицу контузованих бораца. У тој борби посебно су се истакли борци и старјешине оба батаљона, који су одлучним нападом потпуно разбили непријатеља, чији би губици били далеко већи да су располагали довољном количином муниције.

Док на положајима осталих батаљона Бригаде 6. маја није било борби, изузев борбе коју су са четницима водили дијелови 4. батаљона у рејону Скорча Гора-Парешки До—Илијино Брдо и у којој су теже рањени командир вода Трипо Ивковић из Кути, Билећа и Рајко Ратковић из Коњског, Требиње, једна група од 200 четника из Билеће напала је 1. батаљон 12. бригаде (само двије чете) који је држао положај Јабуковац-Пилатовци и затварао правац Билећа-Вилуси. Напад је изведен у 4 сата ујутру, али је, у садејству са 4. батаљоном 10. херцеговачке бригаде, одбијен. Четници су се морали повући у Билећу, оставивши иза себе 6 погинулих и 3 рањена. У 1. батаљону погинуо је борац Ибро Разић из Опличића, Столац. Заплијењени су: пушка, 40 метака и 9 ручних бомби.

Бригада је остала на истим положајима 7, 8, 9. и 10. маја и тих дана борби није било. Батаљони су обављали једино акције претраживања и чишћења терена и припремали се за повратак у Херцеговину, очекујући долазак 2. далматинске бригаде из састава Приморске оперативне групе 2. корпуса. Према наређењу Штаба 2. корпуса, 2. далматинска бригада требало је да смијени 12. бригаду на сектору Вилуса, док је 12. бригада требало да са главнином својих снага запосједне простор Врбица-Трновица-Бијела Рудина, а дијелом снага и простор Пилатовци-Мокри До. Тиме је 12. бригада смјењивала 12. херцеговачку бригаду на сектору Билеће, са задатком да затвори правац Билећа-Вилуси и Билећа-Плана, уз истовремено офанзивно дејство према Москком.

Друга далматинска бригада је 11. маја смијенила 12. бригаду на простору Вилуса, па је 12. бригада могла да се врати у Херцеговину. Приликом преузимања нових положаја, 2. батаљон 12. бригаде је 11. маја потјерао четнике из Бијеле Рудине. Четници су у тој борби имали 3 мртва и неколико рањених. Међу убијенима био је и четнички командир Биберцић из Годорића, Билећа. У 2. батаљону погинуо је један од најхрабријих бораца 1. чете Милан Круљ из Ранковаца, Љубиње. Бригада је 13. маја била распоређена на простору Билеће, вршећи јак притисак на упориште непријатеља у граду и спремна да у садејству са осталим херцеговацким бригадама и партизанским одредима приступи извршењу нових борбених задатака које јој је постављао Штаб 29. ударне дивизије НОВЈ.